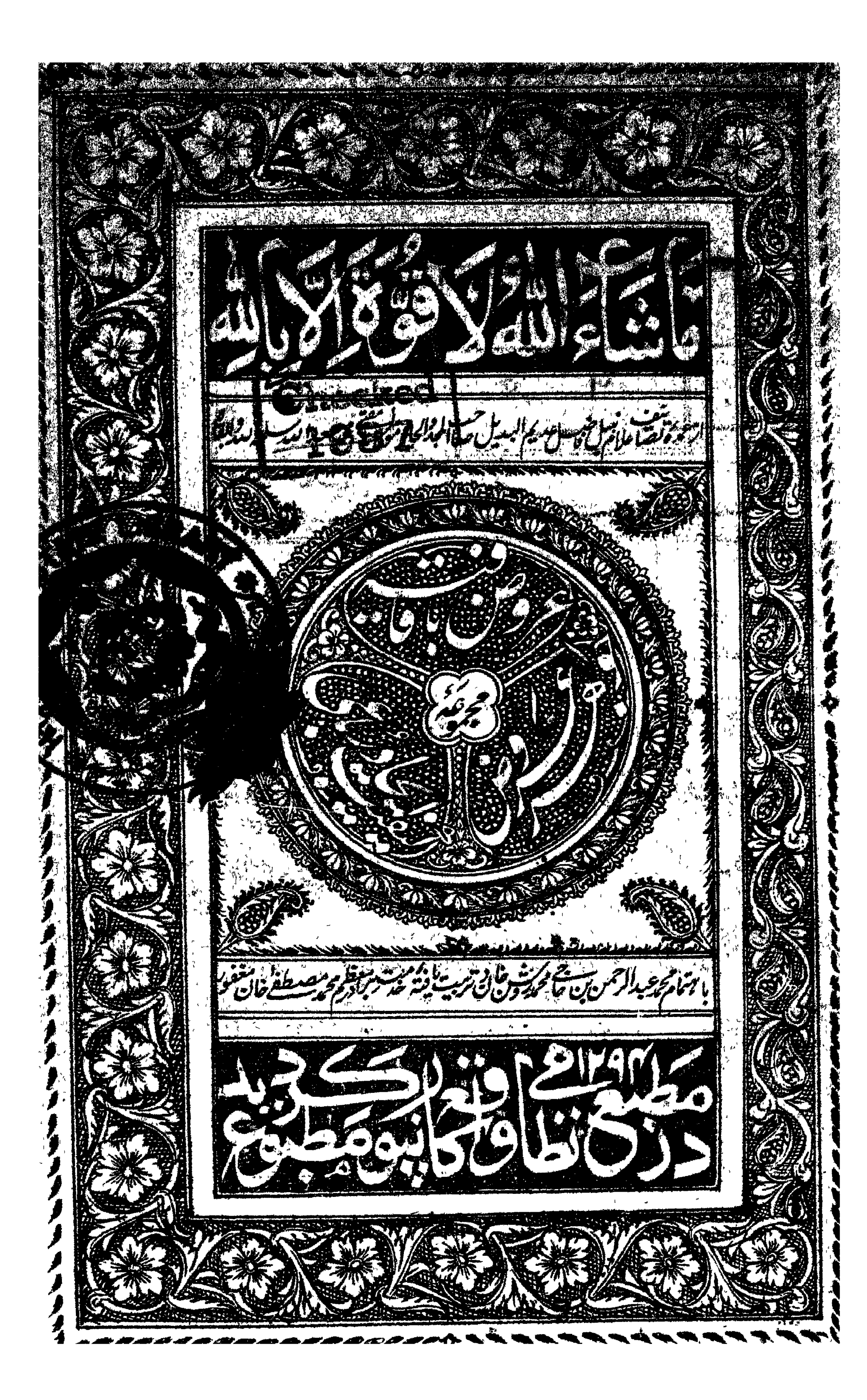
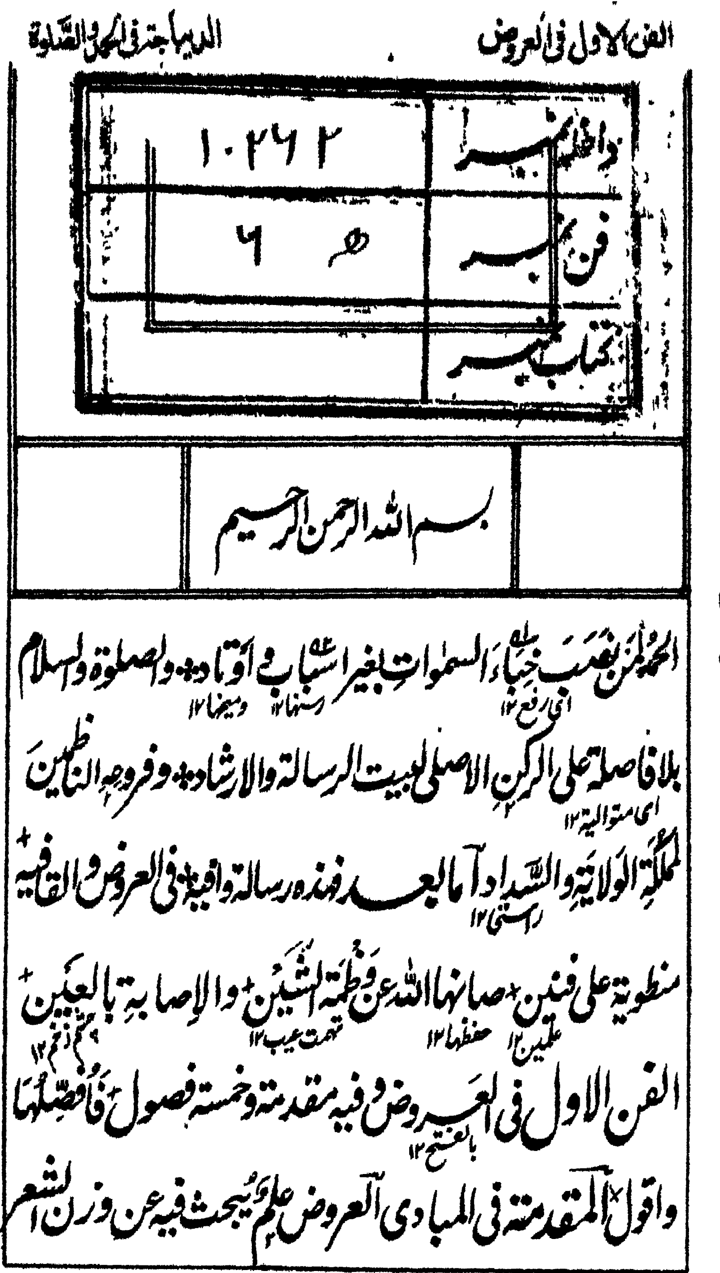

ماشاء الله لا قوة الا بالله
مجموعه
باهتمام محمد عبد الرحمن بن حاجی محمد روشن خان تربیت یافته خدمت برادر معظم محمد مصطفی خان مغفور
در مطبع نظامی واقع کانپور مطبوع گردید ۱۲۹۲ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لمن نصب خباء السموات بغیر اسباب و اوتاد والصلوۃ والسلام
بلا فاصلۃ علی الرکن الاصلی لبیت الرسالۃ والارشاد وفروعہ الناظمین
لمملکۃ الولایۃ والسداد اما بعد فہذہ رسالۃ وافیۃ فی العروض والقافیۃ
منطویۃ علی فنین صانہا اللہ عن فطنۃ الشین والاصابۃ بالعین
الفن الاول فی العروض وفیہ مقدمۃ وخمسۃ فصول فافصلہا
واقول المقدمۃ فی المبادی العروض علم یبحث فیہ عن وزن الشعر

صحة وسقما فموضوعه الشعر من حيث الوزن وهو عند الشعراء قول
موزون عمدا وقيل مقفّى ايضا ولو تقديرا فموزون القرآن و الحديث
ومن لم يعد ليس بشعر ويعرضه العصمة عن الخطاء فى وزن الشعر قبل
العروض لا يحتاج اليه فان الذوق يكفيه ومن لا ذوق له لا نفع له فيه
والحق ان الذوق وان كان كافيا فى الجملة لكن احاطة الاوزان و العلل
والزحافات والامتياز بين المتشاكلة والمتشابهات والاطلاع
على الاوزان الغير الطبعيات انما يحصل من العروض فهو للاديب
من العروض مع ان عادم الذوق طبعا قد يحصل له بملكة العروض ق
الصحيح

الفصل الاول فى انفكاك البحور من الدوائر المفيدة للناظرين البصائر

وزن الشعر العربى على استقراء واضع الصناعة يرجع الى خمسة عشر
اصلا سماها بحورا وزاد الاخفش واحدا فالمجموع ستة عشر ترجع الى

خمس دوائر تضبطها اصول الافاعيل وهي عشرة فعولن فاعلن مفاعيلن فاعلاتن مستفعلن مفاعلتن فاع لاتن متفاعلن مفعولات مس تفع لن تجمعها لمعت سيوفنا وتتركب من سبب خفيف و ثقيل نحو لم ارو وتد مجموع ومفروق نحو كذا الس وبها غنية عن الفاصلتين الصغرى والكبرى فالمختلفة من الدوائر مثمنة ينفك عنها الطويل مبدوه من حيث ينتظم فعولن مفاعيلن اربع مرات والمديد مبدوه من حيث ينتظم فاعلاتن فاعلن اربع مرات والبسيط مبدوه من حيث ينتظم مستفعلن فاعلن اربع مرات وصورة الدائرة هكذا

الدائرة المختلفة

والمؤتلفة منها سدسة ينفك منها الوافر مبدوه من حيث ينتظم مفاعلتن ستا والكامل مبدوه من حيث ينتظم متفاعلن ستا

وصورة الدائرة هكذا [الدائرة المؤتلفة] والمجتلبة منها مسدسة

ينفك عنها الهزج مبدؤه من حيث ينتظم مفاعيلن

ستاً والرجز مبدؤه من حيث ينتظم مستفعلن ستاً والرمل مبدؤه من حيث ينتظم

فاعلاتن ستاً وصورة الدائرة هكذا [الدائرة المجتلبة] والمشتبهة منها

مسدسة ينفك عنها السريع مبدؤه من حيث

ينتظم مستفعلن مستفعلن مفعولات مرتين والمنسرح مبدؤه من حيث

ينتظم مستفعلن مفعولات مستفعلن مرتين والخفيف مبدؤه من حيث

ينتظم فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن مرتين والمضارع مبدؤه

من حيث ينتظم مفاعيلن فاع لاتن مفاعيلن مرتين والمقتضب مبدؤه

من حيث ينتظم مفعولات مستفعلن مستفعلن مرتين والمجتث مبدؤه

من حيث ينتظم مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن مرتين وصورة

الدائرة هكذا والمنفردة منها شمنية ينفك عنها المتقارب

الدائرة المشتبهة

ضابطه فعولن ثمانيا واستخرج عنها الاخفش

المتدارك ايضا تبدوه من حيث ينتظم فاعلن ثمانيا وصورة

الدائرة هكذا

الدائرة المنفردة

الفصل الثاني في القاب الابيات

واجزائها البيت ان استوفى اجزاء

دائرته فتام حشوه كعروضه وضربه فتام اولا فوافٍ فهما متباينان فالاول في الكامل والرجز والخفيف والمتقارب والمتدارك والثاني في الطويل والبسيط والوافر والكامل والرجز والسريع والمنسرح والرمل والخفيف والمتقارب والمتدارك والا فان انتقص بجزاين بناء فمجزوء وجوبا وهو المديد والهزج والمضارع والمقتضب والمجتث وجوازا وهو البسيط والوافر والكامل والرجز والرمل والخفيف والمتقارب والمتدارك

الفصل الاول في العروض. الفصل الثاني في القاب الابيات

او بشطر من المسدس فمشطور وهو الرجز والسريع او بثلثين فمنهوك وهو
الرجز والمنسرح او بخمسة اجزاء فقياسه ان يسمى مشطور المنهوك
وهو الرجز فالبيت مثمن او مسدس او مربع او مثلث او مثنى او موحد
وستعرف في البحور كل احد وايضا ان غيرت عروضه بتبعية الضرب وزنا
وقافية فمصرع وان وافقت ضربه وزنا ورويا فمقفى وان خالفته رويا فمصمت
او وزنا فمجمع ومن المقفى ما استقل فيه كل مصراع فيسمى مصرعا كاملا ومنه ما يصح
وضع كل موضع الآخر فيسمى مقعدا والمعدل ما استوى مصراعاه سلامة
او تغيرا والمعقد ما تم عروضه على بعض الكلمة والمضمن ما توقف على آخر والمخلع
مقطوع العروض والضرب من البسيط المجزو والمخزوم ما في اوله خزم والمجرد
ما لا خزم فيه والجزء الاول من المصراع الاول يسمى صدرا والآخر منه عروضا والاول
من الثاني ابتداء والآخر عجزا وضربا وما سواها حشوا والجزء الاول من المصراعين

ان تغیر بالخرم فابتداء والا فموفور والحشو ان تغیر فاعتماد والاقسام الاقوم

لا یختص السالم بالحشو والعروض ان خالفت الحشو فهی فصل و الضرب

ان کان کذلک فهو غایة واذا سلما من علة النقصان مع جوازها فصحیح

واذا خالفا الحشو فمعتل واذا وافقاه فهو حشو وکذلک المصراع والضرب

ان سلم من علة الزیادة مع جوازها فمعری والا فزائد وما سلم من المعاقبة

فبری

الفصل الثالث فی الفروع المتغیرة من الاصول العشرة

التغیر اما بنقصان فی ثانی السبب فزحاف جائز الا فی العروض والضرب

فاما فی سبب واحد فمنفرد واما فی ثانی الرکن فاما باسکانه فاضمار او بحذفه

ساکنا فخبن او متحرکا فوقص او فی رابعه بحذفه ساکنا فطی او فی خامس

فاما باسکانه فعصب او حذفه ساکنا فقبض او متحرکا فعقل او فی سابعه بحذفه

ساکنا فکف واما فی سببین فمزدوج اما الطی مع الاضمار فخزل او مع الخبن

فخبل او الکف مع الخبن فشکل او مع العصب فنقص او لا فعلة لازمة
فی اواخر الاکوار غالبا اما بالزیادة وهی اما من حرف الی اربعة فی صدر
الصدر او الی اثنین فی ابتداء الابتداء فخزم وهو معتبر معنی لا وزنا او من
سبب خفیف علی آخر الوتد المجموع فترفیل او حرف ساکن علیه فتذییل
او علی آخر السبب الخفیف فتسبیغ واما بالنقصان وهی
اما اسقاط السبب الخفیف من الآخر فحذف او السبب الثقیل من الوسط
فقطف او الوتد المجموع من الآخر فحذذ او الوتد المفروق منه فصلم او الحرف
السابع المتحرک فکشف او حرکة السابع فوقف او المتحرک من سبب خفیف
منه فقصر او من الوتد المجموع فقطع ومنه التشعیث او اول الوتد الصدری
صدر الرکن فخرم ویختلف اسماؤه ففی الهزج یسمی بذلک وفی الطویل
والمتقارب ثلم وفی الوافر عضب مع القبض فی الطویل والمتقارب

الخبل
الشکل
النقص
العلة
الخزم
الترفیل
التذییل
التسبیغ
الحذف
القطف
الحذذ
الصلم
الکشف
الوقف
القصر
القطع
التشعیث
الخرم
الثلم
العضب

ترم وفي الهزج والمضارع شتر ومع العصب في الوافر قصم ومع العقل

جمم ومع النقص عقص ومع الكف في الهزج خرب او القطع مع الحذف فبتر

الفصل الرابع في المراقبة واخويها

المراقبة حذف احد الساكنين للسببين المجاورين لزوما والمعاقبة اثباتهما معا او اسقاط احدهما بدلا والمكانفة اثباتهما او اسقاطهما معا او حذف احدهما فالاخيران انما يحلان فيما لا يتغير لزوما

الفصل الخامس في تفصيل البحور واوزانها واقسام الزحاف واركانها

الاول الطويل وهو فعولن مفاعيلن اربع مرات وهو مثمن اصلا وبناء وله عروض مقبوضة في غير المصرع لزوما واربعة اضرب الاول سالم مثاله

ابا منذر كانت غرورا صحيفتي ... ولم اعطكم في الطوع مالي ولا عرضي

والثاني مقبوض مثاله

ستبدي لك الايام ما كنت جاهلا ... ويأتيك بالاخبار من لم تزود

فعولن مفاعيلن فعولن مفاعلن

والثالث محذوف مثاله ۵ اقیموا بنی النعمان عنا صدورکم * والا
فعولن ۱۲ راست کنید ای بنی نعمان از جانب ما سینه های خود را ورنه

تقیموا صاغرین الرؤسا * والرابع مقصور مثاله ۵ ثیاب بنی عوف طهارى
همیشه خواهید بود خوار گشته سرها یا سرداران ۱۲ فعولان ۱۲ جامه های بنی عوف طاهر

نقیة * واوجههم بیض المسافر غران * زحافه القبض مثاله ۵ اتطلب
پاکیزه است وروهای شان سپید کشاده روشن هستند ۱۲ فعول مفاعلن ۱۲ آیا طلب میکنی

من اسود بیشة دونه * ابو مطر وعامر وابو سعد * والکف والثلم والثرم
کسانی را که شیران بیشه کمتر اند از انها وآنها ابو مطر و عامر و ابو سعد اند ۱۲ مفاعیل فعلن فعل

مثال الاثلم المکفوف ۵ شاقتک احداج سلیمی بعاقل * فعیناک
در شوق انداخت ترا هودجهای سلیمی در عاقل پس هر دو چشم تو

للبین تجودان بالدمع * مثال الاثرم ۵ هاجک ربع دارس الرسم
از جدائی میریزند اشکها را ۱۲ در هیجان آورد ترا منزل کهنه نشان ریگ

باللوی * لاسماء عفی آیه المور والقطر * وبین القبض والکف فی مفاعیلن
توده پیچیده برای اسماء محو کرد نشانهایش ریح و باران ۱۲

معاقبة وینذر ثلم الابتداء وثرمه مثال الاول ۵ لکن عبید الله لما اتی
لیکن عبید الله هر گاه آمد او را

اعطی عطاء لا قلیلا ولا نزرا * ومثال الثانی ۵ فلما اتانی والسماء
داد عطیه کثیر نه قلیل و نه کمتر ۱۲ پس هر گاه آمد نزد من بحالیکه ابر

تبله * فقلت له اهلا وسهلا ومرحبا * الثانی المدید وهو فی الاصل
تر میکرد او را گفتم او را آمدی اهل خود و طی کردی راه آسان فراخ ست خانه برای تو ۱۲

فاعلاتن فاعلن اربع مرات وفی البناء مجزو وله ثلث اعاریض الاولی
الاستعمال ۱۲

سما وفعول تبللهو مفاعلن فقلت فعل لهو اهلن مفاعیلن وسهلن فعولن ومرحبا مفاعلن ۱۲ منه ۱۲ فیضه

صحيحة مجزوءة وضربها سالم مثاله ع يا لبكر انشروا لي كليبا + يا لبكر

اى بنى بكر　اى زنده كنيد براى من كليب را

اين اين الفرار + والثانية محذوفة ولها ثلثة اضرب الاول مقصور

كجاست كجاست فرار براى شما ١٢　فاعلن ١٢　فاعلان ١٢

مثاله ع لا يغرن امرأ عيشه + كل عيش صائر للزوال + والثاني

بايد كه فريب ندهد آدمى را عيش او　هر عيش　گردنده است بالاسكان ١٢

محذوف مثاله ع اعلموا اني لكم حافظ + شاهدا ما كنت او غائبا + والثالث

بدانيد تحقيق من براى شما نگهبانم　حاضر باشم　يا غائب ١٢　فاعلن ١٢

ابتر مثاله ع انما الذلف ياقوتة + اخرجت من كيس دهقان + والثالثة

جز اين نيست زن ... ياقوتى است برآورده شده از كيسه رئيس ده ١٢　فعلن ١٢

محذوفة ولها ضربان الاول مثلها كقوله ع للفتى عقل يعيش به +

حيث تهدي ساقه قدمه + والثاني ابتر مثاله ع رب نار بت ارمقها +

هرجا كه رهنمائى ميكند ساق او را قدمش ١٢　فعلن ١٢　بسيار آتش كه شب بيدارم

تقضم الهندي والغارا + وجاء مشطورة مثاله ع يا لبكر لا تنوا ليس

مى شكند عود هندى چوب درخت غار را ١٢　اى قوم بكر سستى مكنيد نيست

ذا حين ونى + زحافه الخبن مثاله ع ومتى ما يع منك كلاما + يتكلم

اين وقت سستى ١٢　و هرگاه مى شنود از تو كلامى را　كلام ميكند

فيجيبك بعقل + والكف والشكل حيث المكفوف ع لن يزال

پس جواب ميدهد بعقل ١٢　فاعلات ١٢ فعلات ١٢　اى مثاله ١٢　هميشه خواهند ماند

قومنا مخصبين + صالحين ما اتقوا واستقاموا + بيت المشكول

مردم قوم ما در رفاه عيش　نيكوكاران مادامى كه اتقا و استقامت خواهند كرد ١٢

لمن الديار غيرهن ÷ كل جون المزن داني الرباب ÷ وبين نون

کراست این دیار که متغیر گردانیده آنها را هر سپید ابر سحاب قریب ۱۲

فاعلاتن ÷ الف فاعلن معاقبة صدر كما مر في مثال الخبن او عجز كما

في مثال الكف و الشكل او الطرفين مع الشكل مثاله لیت شعري

ای معاقبة الطرفین ۱۲ — کاش دانستمی آیا

هل لنا ذات يوم ÷ بجنوب فارغ من تلاق الثالث البسيط

برای ما روزی مقرون بما و جنوب زنده از جانب کسیکه فارغ است از ملاقات احباب ۱۲

وهو في الاصل مستفعلن فاعلن اربع مرات في البناء واف و مجزو

الاستعمال ۱۲

وله ثلث اعاريض الاولى مخبونة ولها ضربان الاول مخبون مثاله

يا حار لا ارمين منكم بداهية ÷ لم يلقها سوقة قبلي ولا ملك ÷ والثاني مقطوع

ای بنی حارث باید که انداخته نشوم از جانب شما در بلائی که انداخته نشده هست در آن رعیت پیش از من و نه بادشاه ۱۲

مثاله قد اشهد الغارة الشعواء تحملني ÷ جرداء معروقة اللحيين سرحوب

تحقیق حاضر میشوم جنگهای متفرقه را حالیکه می بردا مرا اسپ ماده باریک و خشک کلهای دراز

والثانية صحيحة مجزوة ولها ثلثة اضرب الاول المذيل مثاله انا ذممنا

ما هجو کردیم

على ما خيلت ÷ سعد بن زيد و عمرا من تميم ÷ والثاني المعرى مثاله

برخیال کردن آن معشوقه سعد بن زید و عمرو را از قبیله بنی تمیم ۱۲

ماذا وقوفي على ربع خلا ÷ مخلولق دارس مستعجم ÷ والثالث مقطوع

چیست ایستادنم بر مسکان خالی از معشوقه برابر زمین شده کهنه خاموش از بیان حالات ۱۲

مثاله ؎ سیروا معًا انّما میعادکم ۔ یوم الثلثاء ببطن الوادی ۔ الثالثة

بپرکنید همه یکجا شده جز این نیست که وعده شما روز سه‌شنبه است در بطن وادی یعنی رود ۱۲

مجزوءة مقطوعة ولها ضرب واحد مقطوع عند الخلیل مثاله ؎ ما هیّج الشوق

کدام چیز در هیجان آورد شوق

من اطلال اضحت قفارًا کوحی الواحی ۔ ویسمّی البیت مخلّعًا وروی

از آثار خانه‌های معشوق خالی شده اند یا لیکه مثل نوشته نویسنده دال اند بر کاتب ۱۲

الکسائی لها ضربًا مطویًا مذیّلًا ایضًا وهو ؎ ونحن قوم لنا رماح ۔ وثروة

ما چنین قوم هستیم که برای ما نیزه‌ها و کثرت

من موال وصمیم ۔ وشذ خبونة هذا المجزوءة مع ضرب مقطوع مخبون وهو ؎

عدد دوست از موالی و خالصین ۱۲

ان شواء ونشوة ۔ وخبب البازل الامون ۔ زحافه الخبن وهو حسن

بتحقیق کباب و نشأ　　　دویدن　شتر نه ساله قوی ۱۲

مثاله ؎ لقد خلت حقب صروفها عجب ۔ فاحدثت غیرًا و

البته گذشتند زمانها که حوادث آن عجب ست　　پس حادث کردند تغیرات را و

اعقبت دولًا ۔ والطی وهو صالح مثاله ؎ ارتحلوا غدوة فانطلقوا

پس گذاشتند دولتها را ۱۲　　رحلت کردند اول روز پس رفتند

سحرًا ۔ فی زمر منهم یتبعها زمر ۔ والخبل وهو قبیح مثاله ؎ وزعموا انهم

صباح　در جماعتها از ایشان در پی آنها جماعتهاے دیگر بود ۱۲　　و گفتند که آنها را

لقیهم رجل ۔ فاخذوا ماله وضربوا عنقه ۔ والخبن مع التذییل مثاله

ملاقی شد مردی　پس گرفتند مالش را و زدند گردنش را ۱۲

؎ قد جاءکم انّکم یومًا اذا ما ذقتم الموت سوف تبعثون ۔ ومع القطع

تحقیق آمده است اشارات از پیغمبر خدا صلعم تحقیق شما هر گاه چشیدید موت را قریب مبعوث خواهید شد ۱۲

مثاله ؎ صحبت دالشیب قد علانی * یدعو حثیثاً الی الخضاب *
گردیدم بحالیکه پیری بر سرم رسید خواننده شتابان بسوی خضاب

والطی مع التذییل ؎ یا صاح قد اخلفت اسماء ما * کانت تمنیک
ای صاحب من تحقیق خلف کرد اسما آن وعده را که در آرزو می انداخت

من حسن وصال * والخبل مع التذییل مثاله ؎ هذا مقامی قریب
از حسن وصال — این ست مقام من قریب

من اخی * کل امرئ قائم مع اخیه * وشذ منه مربع اخترعه المولدون وله عروض
از برادر خود م هر آدم قیام میکند با برادر خود ۱۲ — الذین لدوا فی العرب لعد

صحیحة ومخبونة مشطورة وضرب مخبون مثاله ؎ انت الفرید علا *
تو یگانه از روی علو

فی الخبر والخبر قد لحت بالوتر فی عین وفی اثر * الرابع الوافر وهو فی الاصل
در علم و در اخبار تحقیق ظاهر شدی یگانه در ذات و صفات

مفاعلتن ستاً فی البناء وافر و مجزوّ وله عروضان الاولی مقطوفة
الاستعمال ۱۲

ولها ضرب واحد مقطوف مثاله ؎ لنا غنم نسوقها غزار * کان قرون
برای ما گوسپندان ست که میرانیم آنرا بسیار شیر دار گویا شاخهای

جلتها العصی * والثانیة صحیحة مجزوة ولها ضربان الاول سالم مثاله
کلان سال آنها مثل عصا ها است ۱۲

؎ لقد علمت ربیعة ان * حبلک واهن خلق * والثانی معصوب مثاله
البته تحقیق دانسته است قوم ربیعه که تحقیق رسن یعنی عهد تو سست و فرسوده است

؎ اعاتبها وآمرها * فتغضبنی وتعصینی * وروی لها ضرب ثالث
عتاب میکنم آنرا و امر میکنم او را پس غضب میکند و نافرمانی من میکند ۱۲

مقطوف مثل ع بكيت وما يرد لك البكاء على حزين وروى

مقطوفه مجزوءة وضرب مقطوف مثل ع عبيد انت همي وانت

الدهر ذكري زحافه العصب وهو حسن مثاله ع اذا لم تستطع شيئا فدعه

وجاوزه الى ما تستطيع وبين ياء المعصوب ونونه معاقبة والعقل وهو

صالح مثاله ع منازل لفرتني قفار كانما رسومها سطور والنقص

في غير الضرب وهو قبيح مثاله ع لسلامة دار بحفير كباقي الخلق الرسم قفار

وجاء الصدر على قبح عضب مثاله ع ان نزل الشتاء بدار قوم

تجنب جار بيتهم الشتاء وقصم مثاله ع ما قالوا لنا سددا ولكن

تفاقم امرهم فاتوا بهجر وعقص مثاله ع لولا ملك رؤوف رحيم

تداركني برحمته هلكت وجم مثاله ع انتم خير من ركب المطايا واكرمهم

اخا وابا واما الخامس الكامل وهو في الاصل متفاعلن ستا وفي

16

البناء تام ومجزوء وله ثلث اعاریض الاولی سالمة ولها اربعة اضرب

الاول سالم مثاله ؎ واذا صحوت فما اقصر عن ندی ✤ وکما علمت

وهرگاه بهوش می‌آیم پس کوتاهی نمیکنم از بخشش — وچنانکه دانستی

شمائلی وتکرمی ✤ الثانی مقطوع مثاله ؎ واذا دعونک عمهن فانه

خصلتهای من وکرم من — فعلاتن — وهرگاه خوانند ترا آن زنان به عم خود پس این

نسب یزیدک عندهن خبالا ✤ الثالث احذ مضمر مثاله ؎ لمن الدیار

نسبی ست که زائد میکند ترا نزد ایشان نقصان را که عم مثل پدر محبوب نمیباشد — فعلن — کراست خانها

برامتین فعاقل ✤ درست وغیر آیها القطر ✤ الرابع احذ مثاله ؎ واذا

در رامه وعاقل که کهنه شده وبتغیر کرده است علامات آنرا باران — فعلن — وهرگاه

مررت علی الدیار فقل لها ✤ جادت معالم ربعک الدیم ✤ الثانیة حذاء

بگذری بر خانها پس بگو آن معشوقه را — ریختند نشانهای خانه تو باران بسیار بارنده — فعلن

ولها ضربان الاول احذ مثاله ؎ لمن الدیار عفا معالمها ✤ هطل اجش

کراست خانها که دور کرده است منازل آنها را باران صدا دار

وبارح ترب ✤ والثانی احذ مضمر مثاله ؎ ولانت اشجع من اسامة اذ

وریح گرم خاک بردارنده — فعلن — وهر آینه تو شجاع تر هستی از شیر وقتیکه

دعیت نزال ولج فی الذعر ✤ الثالثة صحیحة مجزوة ولها اربعة اضرب الاول

خوانده شود شیر بقول انزل شو وجنگ کن در محل خوف

المرفل مثاله ؎ ولقد سبقتهم الی ✤ فلم نزعت وانت آخر ✤ والثانی

متفاعلاتن — وهر آینه تحقیق سبقت کردی برایشان در امدن جانب من پس چرا منکر شدی از سبقت حال آنکه

المذال مثاله ؎ جدث یکون مقامه ✤ ابدا بمختلف الریاح ✤

متفاعلان — این قبر است که بود جای او — همیشه در هواهای مختلف

والثالث المعرّی مثاله ۵ وإذا افتقرت فلا تکن متخشّعا وتجمّل

والرابع المقطوع مثاله ۵ وإذا هم ذکروا الإساءة أکثروا الحسنات

زحافه الإضمار وهو حسن مثاله ۵ إنّی امرؤ من خیر عبس منصبا شطری

وأحمی سائری بالمنصل والوقص وهو صالح مثاله ۵ یذبّ عن حریمه

بسیفه ورمحه ونبله ویحتمی والخزل وهو قبیح مثاله ۵ منزلة صمّ صداها

وعفت أرسمها إن سئلت لم تجب وتجمله الإضمار مع القطع فی الوافی

مثاله ۵ وإذا افتقرت إلی الذخائر لم تجد ذخرا یکون کصالح الأعمال

وفی المجزوء مثاله ۵ وأبو الحلیس وربّ مکة فارغ مشغول ومع الترفیل

مثاله ۵ وغدرتنی وزعمت أنّک لابن فی الصیف تامر ومع التذییل

مثاله ۵ وإذا اغتبطت أو ابتأست حمدت ربّ العالمین

اقصه مع الترفیل مثاله ۵ ولقد شهدت وفاتهم ونقلتهم إلی المقابر

١٩

ومع التذییل مثاله ؎ کُتِبَ الشقاءُ علیهما + فهما له یتیسّران والخزل

نوشته شد بدبختی بر ان هردو پس آن هردو آن بدبختی را آسان انگارند

مع الترفیل مثاله ؎ صفحوا عن ابنک ان فی ابنک حدة وحین تکلم +

اعراض کردند آنها از ابن تو زیرا که در پسر تو حدت است وهنگام کلام کرده

ومع التذییل مثاله ؎ واجب اخاک اذا دعاک معا لنا بغیر

ای الخزل مفتعلان ۱۲ و قبول کن دعوت برادر خود را هرگاه طلبد ترا بسوی معالی بغیر

تخاوف ؎ ولا یجوز الاذالة والترفیل فی المسدس الا شذ خلافا للمولدین

شاهد الترفیل ؎ ذو الجاه یحمی جاره فاحمی جوارک لا ترکن فی قصته

مع الاضمار صاحب جاه حمایت میکند همسایه خود را پس تو ای زن حمایت کن همسایه خود را مگذار

الاسواء جارک + وشاهد الاذالة ؎ طابت خلائقک الکرام لانها +

بدان همسایه خود را ۱۲ پاکیزه اند محبوبات کرام تو زیرا که

من طیبها طاب الشمیم من النسیم + وشذ المخمس منه وهو ؎ لمن الصبی

از بوی خوش آنها طیب شده است باد نسیم ۱۲ برای کیست این کودک

بجانب البطحاء ملقی غیر ذی مهد + والجزء الخامس احذ مضمر السادس

بجانب بطحا افتاده حالیکه در مهد نیست ۱۲ فعلن ۱۲

الهزج وهو فی الاصل مفاعیلن ستا فی البناء مجزوّ وله عروض

واحدة سالمة وله ضربان الاول سالم مثاله ؎ عفا من آل لیلی

نابود شد از آل لیلی

السهب فالاملاح فالغمر + والثانی محذوف مثاله ؎ وما ظهری

این سه مواضع سهب و املاح و غمر ۱۲ فعولن ۱۲ و نیست پشت من

لباغی الضیم بالظهر الذلول + زحافه القبض الا فی العروض خلافا

برای طالب ظلم پشت نرم و منقاد

للاخفش مثاله ٥ فقلت لاتخف شیئا + فما علیک من باس

پس گفتم خوف مکن چیزیرا پس نیست بر تو باکے

والکف الا فی الضرب مثاله ٥ فهذان یذودان وذا من کثب

مفاعیل پس این هردو دفع میکنند و آن از قریب

یرمی وفی الصدر الخرم مثاله ٥ اذا ما استعاروه کذاک العیش

تیر می اندازد مفعولن ادا کردند چیزی را که عاریت گرفته بودند همچنین زندگانی

عاریة فهو الاشتر مثاله ٥ فی الذین قد ماتوا وفیما قدموا عبرة هو الاخرب

عاریت ست باسکان تا فاعلن در کسانیکه تحقیق مردند و در آنچه پیش فرستادند از اعمال عبرت

مثاله ٥ لو کان ابو موسی امیرا ما رضینا به هذا وقد استعمل المولدون

اگر باشد ابو موسی امیر راضی نمیشدیم باو [illegible] باشباع العاره

المسدس علی مفعول مفاعلن فعولن مثاله ٥ یا من لعبت به شمول

ای کسیکه لعب کرده است باو شراب

ما الطف هذه الشمائل + بل المثمن المختص بالعجم الذی اشتهر

چه لطیف ست این خصلتها

بالرباعی ایضا مثاله ٥ لا طاقة لی بذا الجفا والهجر یا من حلوا وخیموا

نیست طاقت مرا باین جفا و فراق ای کسانیکه فرود آمدند و خیمه زدند

فی صدری ما النوم جفا الجفون لما غبتم عنی وبقیت حائرا

در سینه من [illegible] باقی ماندم حیران

فی امری ما السابع الرجز وهو فی الاصل مستفعلن ستا وفی البناء

در امر خود [illegible]

تام ومجزوّ ومشطور عند غير الخليل ومنهوك عند غير الاخفش وموحّد عند الزجاج

وله خمس اعاريض الاولى سالمة ولها ضربان الاول سالم مثاله ع

دار لسلمى اذ سليمى جارة ¤ قفر ترى آياتها مثل الزبر ¤ والثاني مقطوع مثاله

ع القلب منها مستريح سالم ¤ والقلب مني جاهد مجهود ¤ الثانية

مقطوعة مجزوءة وضربها مقطوع مثاله ع وبلدة ليس لها انيس ¤

الا اليعافير والا العيس ¤ الثالثة صحيحة مجزوءة وضربها سالم مثاله ع

قد هاج قلبي منزل ¤ من ام عمرو مقفر ¤ الرابعة صحيحة مشطورة وضربها بعينها مثاله ع

ما هاج احزانا وشجوا قد شجا ¤ وروي المقطوعة مثاله ع يا صاحبي رحلي اقلّا عذلي

الخامسة صحيحة منهوكة وضربها هي مثاله ع يا ليتني فيها جذع ¤ وروي مقطوعه

مثاله ع وتلهم سعد سعدي ¤ والموحد مثاله ع قالت حبل ¤

ما ذا الخجل ¤ هذا الرجل ¤ لما احتفل ¤ اهدى البصل ¤ زحافه الخبن

وهو صالح مثاله ٥ فطالما وطالما وطالما سقى بكف خالد واطعما وفي
المشطور مثاله ٥ لا تعلمون انني ابن اختكم + والطي وهو حسن مثاله
٥ يا والدت والدة من في لده اكرم من عبد مناف حسبا + والخبل وهو قبيح مثاله
٥ وثقل منع خير طلب وعجل منع خير تؤدة + والخبن مع القطع مثاله ٥
لا خير فيمن كف عنا شره ان كان لا يرجى ليوم خيره + ويدخله التذييل
عند المتاخرين ومنه ٥ وهذه ارجوزة مثل الجمان ضمنتها علم
المعاني والبيان + وحلول الخبن والطي والخبل مع جواز السلامة
سكانه الثامن الرمل وهو في الاصل فاعلاتن ستا وفي البناء
وافٍ ومجزوء وله عروضان الاولى محذوفة ولها ثلثة اضرب الاول سالم
مثاله ٥ مثل سحق البرد عفى بعدك القطر مغناه وتاويب الشمال +
والثاني مقصور مثاله ٥ ابلغ النعمان عني مالكا انه قد طال حبسي

وَانْتِظَارٌ + وَالثَّالِثُ مَحْذُوفٌ مِثَالُه قَالَتِ الْخَنْسَاءُ لَمَّا جِئْتُهَا + شَابَ

بَعْدِي رَأْسُ هٰذَا وَاشْتَهَبْ + وَالثَّانِيَةُ صَحِيحَةٌ مَجْزُوَّةٌ وَلَهَا ثَلٰثَةُ اَضْرُبٍ

الاَوَّلُ مُسْبَغٌ مِثَالُه يَا خَلِيلَيَّ ارْبَعَا فَاسْتَخْبِرَا رَبْعًا بِعُسْفَانْ + وَالثَّانِي صَحِيحٌ

مِثَالُه مُقْفِرَاتٌ دَارِسَاتٌ مِثْلَ آيَاتِ الزَّبُورِ + وَالثَّالِثُ مَحْذُوفٌ

مِثَالُه مَا لِمَا قَرَّتْ بِهِ الْعَيْنَانِ مِنْ هٰذَا ثَمَنْ + وَرَوَى الزَّجَّاجُ

عَرُوضًا مَحْذُوفَةً مَجْزُوَّةً وَضَرْبًا كَذٰلِكَ مِثَالُه بُؤْسَ لِلْحَرْبِ الَّتِي +

غَادَرَتْ قَوْمِي سُدٰى + وَجَعَلَه الزَّمَخْشَرِيُّ الْبَهْرَامِيُّ مِنْ مُرَبَّعِ الْمَدِيدِ زِحَافُه

الْخَبْنُ وَهُوَ حَسَنٌ مِثَالُه وَإِذَا رَايَةُ مَجْدٍ رُفِعَتْ + نَهَضَ الصَّلْتُ

عَلَيْهَا فَحَوَاهَا + وَالْكَفُّ وَهُوَ صَالِحٌ مِثَالُه لَيْسَ كُلُّ مَنْ اَرَادَ حَاجَةً

ثُمَّ جَدَّ فِي طِلَابِهَا قَضَاهَا + وَالشَّكْلُ وَهُوَ قَبِيحٌ مِثَالُه إِنَّ سَعْدًا بَطَلٌ

مُمَارِسٌ صَابِرٌ مُحْتَسِبٌ لِمَا اَصَابَه + وَالْخَبْنُ مَعَ الْقَصْرِ مِثَالُه صَحِبْتُ

٢٣

الفصل الخامس في تفصيل البحور وغيرها

الفن الاول في العروض

كسرى ومحى قيصر مغلقا من دونه باب حديد + والخبن مع
التسبيغ مثاله ع واصحات فارسيات + وادم عربيات + وبين
نون فاعلاتن والالف بعده معاقبة التاسع السريع وهو في
الاصل مستفعلن مستفعلن مفعولات مرتين وفي البناء واف ومشطور
وله اربع اعاريض الاولى مطوية مكسوفة ولها ثلثة اضرب الاول مطوي
موقوف مثاله ع ازمان سلمى لا يرى مثلها الراؤون في شام
ولا في عراق + والثاني مطوي مكسوف مثاله ع هاج الهوى رسم
بذات الغضا + مخلولق مستعجم محول + والثالث اصلم مثاله
ع قالت ولم تقصد لقيل الخنا + مهلاً فقد ابلغت اسماعي والثانية
مخبولة مكسوفة ولها ضربان الاول مثلها مثاله ع النشر مسك والوجوه
دنانير واطراف الاكف عنم + والثاني اصلم مثاله ع يا ايها الزاري

على عمر ٭ وقد قلت فيه غير ما تعلم ٭ الثالثة مشطورة موقوفة وضربها مثلها
بعينها مثاله ٭ ينضحن في حافاتها بالابوال ٭ الرابعة مشطورة مكسوفة
مثاله ٭ يا صاحبي رحلي اقلا عذلي ٭ زحافه الخبن وهو حسن مثاله
ارد من الامور ما ينبغي ٭ وما تطيقه وما يستقيم ٭ والطي في عروض المسدس
وضربه والطي وهو صالح مثاله ٭ قال لها وهو بها عالم ٭ ويحك امثال
طريف قليل ٭ والخبل وهو قبيح مثاله ٭ وبلد قطعه عامر ٭ وجمل تحرز في الطريق
وحلولها مع جواز السلامة كناقة ويدخله الخبن مع الوقف في المشطورة
مثاله ٭ لا بد منه فانحدرن وارقين ٭ ومع الكسف في المشطورة
مثاله ٭ يا رب ان اخطأت او نسيت ٭ العاشر المنسرح وهو
في الاصل مستفعلن مفعولات مستفعلن مرتين وفي البناء واف ومنهوك
وله ثلث اعاريض الاولى سالمة ولها ضرب واحد مطوي مثاله

إنَّ ابنَ زيدٍ لا زالَ مستعملاً * للخيرِ يُفشي في مصرِهِ العُرفا * ورُوي

المسدس مطويّ العروض مقطوع الضرب مثاله ما ذاك وقد أذعرُ

الوحوشَ بصلتِ الخدِّ رحبٍ لبانُهُ مجفرِ * الثانية موقوفة منهوكة ضربها

بعينها مثاله صبرًا بني عبدِ الدارِ * الثالثة المكسوفة المنهوكة مثالها

ويلُ امِّ سعدٍ سعدا * زحافه الخبن في غير الضرب الاول وهو صالح

مثاله منازلٌ عفاهنَّ بذي الأراكِ كلُّ وابلٍ مسبلٍ هطلِ *

والطي وهو حسن مثاله إنَّ سميرًا أرى عشيرتَهُ * قد حدبوا دونه وقد أنفوا

والخبل في الحشو ما قبله وهو قبيح مثاله وبلدٍ متشابهٍ سمتُهُ * قطعه

رجلٌ على جملِهْ * والخبن مع الوقف في المنهوكة مثاله لمّا التقوا

بسولافْ * ومع الكسف فيهما مثاله هل بالديارِ أُنُسْ *

حلول الخبن والطي والخبل في غير عروضه وضربه الاولين مكانفة

وصلول الاولین فی عروضه الاولی علی سبیل المعاقبة الحادی عشر

الخفیف وهو فی الاصل فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن مرتین

وفی البناء تام ومجزوء وله ثلث اعاریض الاولی سالمة ولها ضربان سالم

مثاله ۵ حل اهلی ما بین درنی فبادو + لی وحلت علویة بالسخال

فرود آمدند اهل من در میان موضع درنی و بادولی و فرود آمدند ساکنان عالیه در قریه سخال ۱۲

والثانی محذوف مثاله ۵ لیت شعری هل ثم هل آتینهم + ام یحولن من

کاش دانستمی آیا باز خواهم آمد ایشان را یا حائل خواهد شد

دون ذاک الردی + الثانیة محذوفة ولها ضرب محذوف مثلها مثاله

بغیر آن هلاک

۵ ان قدرنا یوما علی عامر ننتصف منه او ندعه لکم + الثالثة صحیحة مجزوءة

اگر قدرت یابیم روزی بر عامر انتقام بگیریم ازو یا بگذاریم او را بخاطر شما ۱۲

ولها ضربان الاول صحیح مثاله ۵ لیت شعری ماذا تری + ام عمرو

کاش دانستمی چه رای میزند ام عمرو

فی امرنا + والثانی مقصور مخبون مثاله ۵ کل خطب ان لم تکونوا

در کار ما ۱۲ هر کار دشوار اگر نه باشید

غضبتم یسیر + زحافه الخبن وهو حسن مثاله ۵ وفؤادی کعهده

غضب آسان است ۱۲ فعلاتن مفاعلن ۱۲ و دل من مانند عهد خود

لسلیمی بهوی لم یزل ولم یتغیر + والکف فی غیر الضرب وهو صالح

برای معشوقه سلیمی بعشق او زائل نشده و متغیر نشده است ۱۲ فاعلات مستفعل ۱۲

مثاله یا عمیر ما تظهر من هواک + او تجن یستکثر حین یبدو وهو فیه المغالق

اے عمیر آنچه ظاهر میکنی از عشق خود یا پوشیده میداری بسیار میگردد وقتیکه ظاهر میشود

والشکل فی غیر الضرب وهو قبیح مثاله حرمت اسماء بعد وصالها

فعلات ۱۲ محروم کرد ترا معشوقه اسما بعد وصال خود

فاصبحت مکتئبا حزینا + والتشعیث فی الضرب الاول مثاله ان

پس شدی رنجیده وغمگین ۱۲ مفعولن ۱۲ تحقیق

قومی جحاجحة کرام + متقادم مجدهم اخیار + وفی العروض ایضا لکن فی

قوم من سرداران بزرگ اند قدیم است بزرگی شان اخیار اند ۱۲

التصریع لا غیر وشذ فی غیره کقوله دمیة عند راهب قسیس + صوروها

تصویریست نزد زاهد عالم نصاری که کشیده اند آنرا

فی جانب المحراب + والخبن مع الحذف فی الضرب مثاله والمنایا

در جانب محراب ۱۲ مرگ ها

ما بین سار وغاد + کل حی فی حبلها علقوا + وفی العروض

درمیان شب رونده و بامداد رونده هر قوم در رسن مرگ ها متعلق هستند ۱۲

والضرب ایضا مثاله بینما هن بالاراک معا +

درمیان این سخن که آن زنان در موضع اراک مجتمع بودند

اذ اتی راکب علی جمله + استعمل المولدون الخبن فی عروض

ناگاه آمد شتر سواری بر شتر خود ۱۲

المجزو وضربه مثاله لو رأیتم محلکم + فی فؤادی لسرکم + وبین نون

اگر میدیدید جای خود را ۱۲ در دل من البته مسرور میکرد شمارا ۱۲

فاعلاتن وثانی ما بعده وبین نون مس تفع لن والف فاعلاتن

الحرف الثانی من السبب الذی بعده ۱۲

او فاعلن بعدها مراقبة الثاني عشر المضارع وهو في الاصل
مفاعيلن فاع لاتن مفاعيلن مرتين في البناء مجزو وله عروض
واحدة صحيحة وضرب مثلها مثاله ؎ دعاني الى سعاد + دواعي هوى
سعاد + بزحافة الكف والقبض مثاله ؎ وقد رايت الرجال +
فما ارى مثل عمرو + والخرب مثاله ؎ قلنا لهم وقالوا + وكل له مقال
والاشتر مثاله ؎ سوف اهدي لسلمى + ثناء على ثناء + وفي مفاعيلن
مراقبة بالكف والقبض الثالث عشر المقتضب وهو في الاصل
مفعولات مستفعلن مستفعلن مرتين في البناء مجزو وله عروض
واحدة مطوية وضرب مثلها مثاله ؎ اقبلت فلاح لها + عارضان
كالبرد + بزحافة الخبن والطي على المراقبة في مفعولات في الصدر والابتداء
اما مطويان كما مر او مخبونان مثاله ؎ يقولون لا تبعد + وهم

يُرَجُّونَهُمْ + او احدهما مطوي والآخر مخبون مثاله ۵ اَتانا مُبَشِّرُنا
بالبيانِ والنُّذُرِ + والخبن والطي لا يجتمعان معًا خلافًا للفراء لوجوبهما
معاقبة قوله ۵ حرمتك جاريةٌ + تركتك في تعبٍ + فبينهما عند
مكانفة وقال بعضهم بالمعاقبة لوجود احد الزحافين ولوجود البري
عنهما كما في قوله ۵ ما بالدار من احدٍ + الا النؤي والوتدُ + واعلم
ان المضارع والمقتضب في اشعار القدماء قليل وفي اشعار المولدين
كثير وانكار الاخفش لهما لا يلتفت اليه الرابع عشر المجتث وهو في الاصل
مس تفع لن فاعلاتن مرتين في البناء مجزو وله عروض
وضرب سالمان مثاله ۵ البطن منها خميص + والوجه مثل
الهلال + زحافه الخبن وهو حسن مثاله ۵ ولو علقت بسلمى +
علمت ان ستموت + والكف في غير الضرب وهو صالح مثاله

ع ما کان عطاؤهن الّا عدة ضمارا ۔ والشکل فی غیر الضرب وهو
نیست عطاء آن زنان مگر وعده که وفا ندارد ۱۲ مفاعل ۱۲

قبیح مثاله ع اولٰئک خیر قوم اذا ذکر الخیار ۔ والتشعیث فی الضرب
ایشان بهترین قوم اند هرگاه مذکور میشوند نیکان ۱۲ مفعولن ۱۲

مثاله ع لم لا یعی ما اقول ذا السید المأمول ۔ وبین نون مس تفع لن
چرا محفوظ نمیدارد آنچه میگویم این سید امید داشته شده ۱۲

والف فاعلاتن وبین نون فاعلاتن وسین مس تفع لن معاقبة

الخامس عشر المتقارب وهو فی الاصل فعولن ثمانیا وفی

البناء تام ومجزوء وله عروضان الاولی سالمة ولها اربعة اضرب

الاول سالم مثاله ع فاما تمیم تمیم بن مر فالفاهم القوم روبی
پس اما قوم تمیم که تمیم ابن مر است پس یافتند قوم ایشان را سست

نیاما ۔ والثانی مقصور مثاله ع ویأوی الی نسوة بائسات ۔
خوابندگان ۱۲ فعول ۱۲ وجای میگیرد سوی زنان منقطع الحیض

وشعث مراضیع مثل السعال ۔ والثالث محذوف مثاله ع
و پریشان موی گرد آلوده و شیر دهنده مانند غول بیابانی ۱۲ فعل ۱۲

وأروی من الشعر شعرا عویصا ینسّی الرواة الذی قد رووا ۔ والرابع
و روایت میکنم از شعر شعرے مشکل که فراموشی میدهد راویان را که روایتش کرده اند ۱۲

ابتر مثاله ع خلیلیّ عوجا علی رسم دار خلت من سلیمی ومن میّة ۔
فع ۱۲ ای هر دو دوست من بایستید بر نشان خانه خالی از معشوقه سلیمی و میه ۱۲

۵۵

مدار ان فعولن ... امنه دامت برکاته

الثانیة محذوفة مجزوة وله ضربان الاول محذوف مثاله أمن دمنة

فعل

أقفرت لسلمی بذات الغضا — والثانی ابتر مثاله تعفف ولا تبتئس

خانۂ خالی برای سلمی ست در زمین صاحب غضا — عفیف شو وحزین مشو

فما یقض یأتیکا — زحافه القبض الا فی الضرب مثاله أفاد فجاد وساد

زیراکه آنچه حکم کرده شده است خواهد آمد ترا — امیر گردید بس فکر بس جوانمرد

فزاد وقاد فذاد وعاد فافضل — وفی الصدر الثلم مثاله لولا خداش

پس زیاده گردید وکشید پس دفع کرد وعود نمود پس بخشش نمود — فعلن — اگر نبودی خداش

أخذت جمالات سعد ولم نعطه ما علیها — والثرم مثاله قلت سدادا

میگرفتیم شتران سعد را ونمیدادیم او را آنچه بر آنها بود از احمال — فعل — گفتم سخن راست

لمن جاء یسری فاحسنت قولا واحسنت رایا — وهذا فی الابتداء

برای کسیکه آمد سیر کنان در شب پس تحسین کردم قول و رای را — الثلم والثرم

مثال الثلم وعین لها حدرة بدرة — شقت مآقیهما من اخر

وچشم برای آن معشوق کشاده وتمام شل بدر کشاده است گوشهای هر دو چشم او از دیگران

مثال الثرم فی المجزو ورد وجک فی الندی یعلم ما فی غد

وزوج تو — در مجلس — میداند آنچه در فردا باشد

الخلیل عروضا ثالثة محذوفة ضربها سالم مثاله کتبت اناسا

فعل — جمع کردم مردمان را

فافنیتهم وکان الاله هو المستآسا — ورابعة مقصورة ضربها سالم

پس فنا کردم ایشان را وبود خدا همان مستعان — فعول

مثاله فرمنا القصاص وکان القصاص عدلا وحقا علی المسلمینا

پس قصد کردیم قصاص را وهست قصاص انصاف وحق بر مسلمانان

واستعمل المولدون مربعه مثاله ـ شريف السلام من مستهام

بزرگ سلام از جانب عاشق

على خير خل رفيع المقام ـ السادس عشر المتدارك وهو في الاصل

بر بهتر دوست بلند مقام باد

فاعلن ثمانيا وفي البناء مثمن ومسدس وله عروضان الاولى سالمة

ولها ضرب واحد سالم مثاله ـ يا بني عامر قد تجمعتم ثم لم تمنعوا الضيم

اے بنی عامر تحقیق مجتمع شدید شما باز منع کردید ظلم را

اذ جئتم والثانية صحيحة مجزوءة ولها ثلاثة اضرب الاول معرى مثاله

قف على دارسات الدمن بين اطلالها والدمن والثاني مذيل

توقف کن بر خانه نشان و گریه کن درمیان آثار خانه ها و آثار آدمیان

مثاله ـ هذه دارهم اقفرت ام زبور محتها الدهور والثالث مرفل

این هست خانه ایشان خالی یا مسطور کتاب که محو کرده است آثار او را زمانها

مثاله ـ دار سعدى بشحر عمان قد كساها البلى الملوان وزحافه

خانه معشوقه سعدى در شحر عمان تحقیق پوشانیده است اورا کهنگی شب و روز

الخبن وهو حسن مثاله ـ كرة طرحت بصوالجة فتلقفها رجل رجل

این کره هست انداخته شده با چوگان پس گرفت آنرا مرد بعد مرد

والقطع مثاله ـ يا حبيبي ادرك روحي وارحم قلبي فاجلس عندي

اے محبوب من دریاب روح مرا و رحم کن بر دل من پس بنشین نزدیک من

ويجتمعان ايضا مثاله ـ يا ليل الصب متى غده اقيام الساعة موعده

اے شب عاشق کدام زمانست صبح او آیا قیام قیامت است

موعده هو مستعمل المولدون المشطور وله عروض سالمة وضربان

الاول سالم مثاله ع اين اهل الحمى ان شوقي نما + والثاني مذيل

مثاله ع غردي يا حمام + ليطيب الهيام + للذي قلبه + بين تلك

الخيام الفن الثاني في القافية وهو منطو على مقدمة وثلثة فصول

وخاتمة المقدمة في المبادي القافية علم يبحث فيه عن قافية الشعر

صحة وسقما فموضوعه قافية الشعر من الحيثية المذكورة وغايته الاحتراز　34

عما لا ينبغي لها والقافية مجازا البيت والقصيدة وحقيقة عند الاخفش

الكلمة الاخيرة المتشابهة بمثلها وعند الخليل من الساكن الاخير

الى اول ساكن يليه مع متحرك او حركة قبله فقط ومع ما بينهما ان كان

وعند القطرب وثعلب الروي وعند ابن كيسان كل ما لزم

اعادته في آخر الادوار وهو الاقرب الى الاعتبار وقيل الكلمتان

الاخيرتان وقيل الحرفان الاخيران وقيل الركن الاخير وقيل المصراع الاخير نقلها الاسنوي

الفصل الاول في اجزاء القافية

من حروفها وحركاتها حروف القافية كحركاتها ستة منها الروي وهو حرف اصلي لها اي حرف غير التنوين والنون الزائدة والمدة الزائدة وهاء السكت والضمير والتانيث الساكنة ثم الروي ان كان ساكنا فمقيد والقافية مقيدة والحركة قبله توجيه والا فمطلق ومطلقة وحركته مجرى فان سبقه مدة او لين على اختلاف المذهبين فردف والحركة قبلها او قبله حذو والقافية مردفة ولا يعاب الجمع بين الواو والياء المدتين الردفين بخلاف غيرهما او غيرها من المتحرك او غيره فدخيل ان كان قبله الف ولا يلزم تعيينه وحركته اشباع فلا يجتمع الدخيل مع الردف وذلك الالف تاسيس لازم

التكرار خلافاً للعجم اذا كان من كلمة الروي حقيقة او حكما ولم يبدل
من الهمزة والفتحة قبله رس والقافية موسسة والتاسيس والدخيل
متلازمان فلذا استغنى بالموسسة عما يشتمل الدخيل وان لم يسبقه
شيء منهما فمجردة وان لحقه مدة او هاء ساكنة بلا فصل فوصل والقافية
موصولة او مدة بعدها الوصل المتحرك فخروج والحركة قبله
نفاذ والقافية مخرجة وان لم يلحقه شيء منهما فغير موصولة ومخرجة
واكثر الحروف في قافية خمسة واكثر الحركات اربعة واقلهما واحد
وواحدة

الفصل الثاني في حدود القافية وانواعها

وقد علم مما سبق ان القافية لا بد لها من الساكنين فان لم يكن
بينهما حرف فمترادف وان كان متحرك فمتواتر او متحركان
فمتدارك او ثلثة فمتراكب او اربعة فمتكاوس فهذه حدودها

والقابها واما انواعها فثمانية عشر احتمالا عقليا حاصلة من ضرب المطلقة
والمقيدة في المردفة والمؤسسة والمجردة ثم هذه الستة في الموصولة والمجردة
وغير الموصولة والمخرجة وتسعة استعمالا الثلثة للمقيدة مجردة ومؤسسة و
مردفة وستة للمطلقة هذه الثلثة مع الوصل ثم مع الخروج ايضا الفصل
الثالث في عيوب القافية وهي احد عشر الاول الغلو وهو تحريك
الروي المقيد المخل بالوزن بزيادة النون نحو ه وقاتم الاعماق خاوي
المخترقن مشتبه الاعلام لماع الخفقن + والقافية غالية الثاني التعدي
وهو تحريك هاء الوصل الساكن المخل بالوزن بزيادة المدة نحو ه
تنفس الخيل ما لا تغر لهو + والقافية متعدية وزاد بعضهم هذين
الحرفين على حروف القافية الثالث الاكفاء وهو اختلاف الروي
مع قرب المخرج نحو ه زيادة المرء في دنياه نقصان + وربحه غير

ضياع العمر اجرام ۱۲ الرابع الاجارة وهو اختلافه مع بعد المخرج

ومنه ؎ خليليّ سيرا واتركا الرحل انّني بمهلكة والعاديات تدور

فبيناه يشري رحله قال قائل لمن جمل رخو الملاط نجيب وهو عيب

الخامس الاقواء وهو اختلاف المجرى بالحركة المتقاربة كالضمة

مع الكسرة ومنه ؎ زعم البوارح انّ رحلتنا غدا وبذاك خبّرنا

الغراب الاسود لا مرحبا بغد ولا اهلا به ان كان تفريق الاحبة

في غد السادس الاصراف وهو اختلاف المجرى بالحركة المتباعدة

كالضمة مع الفتحة ومنه ؎ زيادة المرء في دنياه اجحاف وربح مع

ضياع العمر اخافا وكالفتحة مع الكسرة ومنه ؎ الم ترني رددت

على ابن ليلى منيحته فعجلت الاداء وقلت لشاته لمّا اتتنا رماك الله

من شاة بداء وهذه العيوب الخمسة واجبة الاجتناب غير الاقواء

السابع السِّناد وهو كل عيب قبل الروي من اختلاف الحروف

والحركات وهو خمسة اقسام الاول سناد التاسيس وهو اختلافه

بجمع المؤسّسة مع غيرها وهو قبيح ومنه ؏ إذا النُّقادُ عوفٌ للهوى

وهو عالِمٌ، فكيف ابن عوفٍ للهوى يتكلّمُ ÷ الثاني سناد الرِّدف

وهو اختلافه اما بجمع المردف مع غيره وهو مجوّز ومنه ؏ إذا كنت

في حاجةٍ مُرسلاً ÷ فارسل لبيباً ولا توصه ÷ وان ناب امرٌ عليك

التوى، فشاور حكيماً ولا تعصه ÷ او باختلاف الردفين فقط كالقول

والقال وكالقول والذيل وكالذّيل والقال او مع اختلاف الحذو

فهو سناد الحذو ايضا كالعمود والعماد وكالحميد والعماد وكالقول والقيل

وكالخطوب والخطيب وكلّها غير جائز الا نادرا وهو كثير وكالحسين والعيون

وكالعين واللجين وهو قليل فقيل جائز وقيل قبيح ومنه ؏ كأنّ

حور عين يالقر وحسن ١٢ الفضة ١٢ — من الوافر ١٢

عيونهن عيون عين ۔ واصبح راسه مثل اللجين ۔ الثالث سناد
الحذو وهو اختلافه فقط بجمع الفتحة والضمة او بجمع الفتحة والكسرة وهو غير
جائز الرابع سناد التوجيه وهو اختلافه بجمع الحركتين المختلفتين قبل الروي
المقيد والاقرب عده عيبا ومنه ؎ نحن وبيت الله اولى بالكتب
وبالنبي المصطفى غير الكذب ۔ اهل اللواء والمقام والحجب ۔ نحن نصرناه
على كل العرب ۔ الخامس سناد الاشباع وهو اختلافه بجمع الحركتين ٤٠
المختلفتين للدخيل وهو جائز ومنه ؎ فابكين آيات يهجن صبابة
وعفين آيات بطول التعاقد ۔ نعم هاجت الاطلال شوقا كفى به
من الشوق الا انه غير ظاهر ۔ والسادس العديم السناد المطلق يسمى
بارد والقبيح فقط نصبا ثم بحاله النقصان في رعاية التناسب عيب
كذلك الزيادة في رعاية فضيلة الثامن الايطاء وهو اعادة

القافية لفظاً ومعنى قبل سبعة ابيات نحو رحل رجل ومنه ما زلت
احذر من وداعك جاهداً حتى اغتدى اسفي على التوديع رحل العزا
برحلتي فكأنما اتبعته الانفاس للتوديع۔ التاسع الاقعاد وهو
تغير العروض تغيراً غير معتاد في موضعه نحو شعر جزى الله عبساً عبس
آل بغيض جزاء الكلاب العاويات وقد فعل، ومثل قوله افبعد
مالك بن زهير ترجو النساء عواقب الاطهار، وخصه الخزرجي
وغيره بالكامل العاشر التجريد وهو تغير الضرب من نوع الى آخر
الحادي عشر التضمين وهو تعلق معنى آخر البيت باول البيت الثاني
بان كان الاول غير مستقل محتاجاً بنفسه الى الثاني نحو شعر وسائل
تميماً بنا والرباب، وسائل هوازن عنا اذا ما لقيناهم كيف
تعلوهم ثم ببيض تعلق بعضاً وأما الخاتمة في الرديف وهو من خصائص

العجم الا ان بعض المتأخرين اتوا به اقتفاءً بهم ومنه قول السكاكی ؎
ختامٌ تشكر قدري ايها الرّمنُ ؞ بغياً وتوغرُ صدري ايّها الرّمنُ ؞ ولنختم الرسالة ؞ حامدين لله ذي الجلالة ؞ مصلين على رسوله وآله اولى النبالة ؞ وقد الهمني ربي المسؤل عنه العافية ؞ ان تاريخها في الفارسية عروض با قافية ؞ ووجد بعض المخلصين كاشف الغموض ؞ تاريخها في العربية محصل العروض ؞ وقلت فيهما ؎

این نسخه چو ختم شد بجستم پی آن ؞ نامی لقبی دهد ز تاریخ نشان ؞ خوشتر لقبی عروض با قافیه شد ؞ دیگر

زمحصل العروض ست عیان

تمّت

بسم الله الرحمن الرحيم

نحمد لمن رفع السماء بلا عمد ونصلي على من هو خاتم الانبياء سيدنا محمد وآله واصحابه الذين هم لتشييد مباني الدين كالوتد وبعد فلا يخفى على من لهم حظ وافر في فن العروض والقافية انه قد تهذب الكتاب المسمى بمحصل العروض الذي هو لحل غوامضه كافية وشافية لمولانا الماهر الاكمل ومقتدانا الفاضل الاجل المفتي محمد سعد الله ازالت شموس افاداته طالعة على رؤوس المسترشدين في المطبعة النظامية الواقعة في بلدة كانفور صينت عن الفتن والشرور اواخر ربيع الاول سنة اربع وتسعين بعد الالف والمائتين من هجرة رسول الثقلين صلى الله عليه وسلم بعدد ما في الخافقين الى تعاقب الملوين

فهرست رسالهٔ عروض وقافیه

بسم الله الرحمن الرحیم

احمدک یا من جعل البحر المحیط علی بسیط الارض مدید المسجورا۰ وبسط ببساط الارض طویلا وعریضا معمورا۰ وصلی صلوة وسلم سلاما وافرا علی الفرد الکامل من الانبیاء عشیة وبکورا۰ وعلی اهل بیته وقوافیه الباذلین انفسهم فی سبیل الله احتسابا وسرورا۰ اما بعد این رساله ایست مسمی وموسوم بجواهر العروض مشتمل بر جواهر خمسه نوادر و غموض جوهر اول در بیان آیات و احادیث موزونه بوزن عروضی باید دانست که در قرآن مجید کلام موزون بر بحور شانزده گانه یافته شد لیکن اکثر آن مصاریع ست و بعضی ابیات اما از طویل مثل قوله تعالی وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ بالاشباع بروزن فعولن مفاعیلن و بار و مثل مُجْلَوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ بالاسکان بروزن فعولن مفاعیلن فعول مفاعلن و از مدید مجزو إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ بسکون های لهو بروزن فاعلاتن فاعلن فاعلان و از بسیط وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ بالاشباع بروزن مفاعلن فاعلن مستفعلن فعلن و از وافر وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ باشباع النون بروزن مفاعلن مفاعیلن فعولن مفاعلتن مفاعیلن فعولن و مثل وإِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ بالاشباع بروزن مفاعیلن مفاعلتن فعولن و از کامل يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ بالاسکان بروزن مستفعلن متفاعلن مستفعلن متفاعلن مستفعلن و مثل وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا بالالف بروزن متفاعلن متفاعلن فعلاتن و از هزج مجزو وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ بالاشباع بروزن مفاعیلن مفاعیلن و اگر باسکان هامی الله خوانند رکن آخر فعولان باشد و از رجز وذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا

تذلیلاً بروزن مفاعلن مفاعلن مفعولن (مخبون، مقطوع) و از رمل وافی مسلماتٍ مومناتٍ قانتاتٍ
تائباتٍ عابداتٍ سائحاتٍ بااسکان تای قانتات و سائحات و مثل ثم اقررتم وانتم
تشهدون. ثم انتم هؤلاء تقتلون ہریک بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان (مقصور)
دوبار و اگر تای قانتات و سائحات را نون خوانند بروزن فاعلاتن سالم خواهد بود
و از رمل مجزو لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون. بااسکان بروزن فاعلاتن
فاعلاتن فاعلاتن فاعلیان و مثل الذی انقض ظهرک ورفعنا لک ذکرک بااسکان کاف
ظهرک و ذکرک بروزن فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن (مسبغ، مخبون) و مثل انما الله اله واحد بااشباع
بروزن فاعلاتن فعلاتن فاعلن و از رمل مشطور اذ نسویکم برب العالمین (محذوف)
بااسکان بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلان و از سریع وانبتت من کل
زوجٍ بهیج. بااسکان بروزن مفاعلن مستفعلن فاعلان (مخبون) و مثل الیوم اکملت لکم دینکم
بروزن مستفعلن مفتعلن فاعلن (مطوی موقوف) و مثل زلزلة الساعة شیء عظیم بااسکان بروزن مفتعلن
مفتعلن فاعلان (مطوی مکسوف) و مثل نصر من الله و فتح قریب. بااسکان بروزن مستفعلن مفتعلن
فاعلان و از منسرح یا ایها الناس انتم الفقرا بالقصر بروزن مستفعلن فاعلات
مفتعلن و از خفیف مثل ارأیت الذی یکذب بالدین فذلک الذی یدع الیتیم (مطوی)
بااسکان بروزن فعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فاعلان و مثل (مخبون، مقبوض)
فاستقیموا الیه واستغفروه بااسکان بروزن فاعلاتن مفاعلن فاعلان و از (مقصور)
مضارع مجزو وهم فیها خالدون بااسکان بروزن مفاعیلن فاعلان و مثل (مقصور)

۵ قسطلانی در شرح بخاری این آیت را بروزن خفیف نقل کرده و آن صحیح نمیشود مگر وقتیکه بجای فذلک فکذلک قرائت مشهور است فذلک بروزن ... منه دام فیضه

لعلکم تخلدون بالاسکان بروزن مفاعلن فاعلان و از مقتضب مجزو و انظروا الی ثمرہ بالاسکان بروزن فاعلات مفتعلن ۲ از مجتث مجزو و ہو الغفور الودود بالاسکان و بسکون ہای وہو و مثل فیہا نعیم مقیم بالاسکان ہر دو بروزن مس تفع لن فاعلان واز متقارب ومن یتق اللہ یجعل لہ بالاشباع و مثل و یرزقہ من حیث لا یحتسب بالاسکان ہر دو بروزن فعولن فعولن فعولن فعل و مثل و املی لہم ان کیدی متین بالاسکان بروزن فعولن فعولن فعولن فعول و مثل فانک انت العزیز الحکیم بالاسکان بروزن فعول فعولن فعولن فعول واز متدارک لا تسمع فیہا لاغیۃ بالتنوین بروزن فعلن فعلن فعلن فعلن و اگر بوقف لاغیہ خوانند رکن آخر فعل بسکون لام مخبون مقطوع شود و آن از فروع فاعلن نیامدہ این ست ذکر اوزان آیات قرآنی اما احادیث موزونہ مثل قولہ علیہ السلام ع ہل انت الا اصبع دمیت * وفی سبیل اللہ ما لقیت باشباع التاء ہر دو بروزن مستفعلن مستفعلن فعولن مفاعلن مستفعلن فعولن از رجز وافی و مثل اللہم ان الدار دار الآخرۃ فاکرم الانصار والمہاجرۃ بالاسکان بروزن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مفاعلن مستفعلن مفاعلن از رجز وافی و آغاز وزن بعد الف لام اللہم ست و مثل انا النبی لا کذب * انا ابن عبد المطلب * از رجز مجزو بروزن مفاعلن مفاعلن مستفعلن و مثل ع اللہ مولانا ولا مولی لکم از رجز مشطور بروزن مستفعلن ۳ بار و مثل ع واللہ لولا اللہ ما اہتدینا * ولا تصدقنا ولا صلینا * فانزلن سکینۃ علینا * وثبت الاقدام ان لاقینا * ان الاولی قد بغوا

و کلمۂ ال اللہم ست کہ از وزن خارج باشد ۱۲

عَلَیْنَا ٭ اِذَا اَرَادُوْا فِتْنَۃً اَبَیْنَا ٭ از رجز وافی کہ عروض وضربش فعولن یا مفعولن
وباقی ارکان مستفعلن یا مفاعلن اگر الاولی بمد خواندہ شود ٭ ودر صورت قصر رکنے
فاعلن باشد اما حق آنست کہ این ہرسہ بیت از ابن رواحہ است کہ آنحضرت حکایت
فرمودہ وہمچنین این بیت اَتَیْنَاکُمْ اَتَیْنَاکُمْ ٭ فَحَیُّوْنَا نُحَیِّیْکُمْ ٭ کہ آنحضرت بطور حکایت
(آمدیم نزد شما) (زندہ وسلامت دارد خدا ما وشما را ۱۲)
آوردہ وبیت دیگر آن اینست ع وَلَوْلَا الْحِنْطَۃُ السَّمْرَاءُ ٭ لَمْ تَسْمَنْ عَذَارَاکُمْ ٭ بروزن
(واگر نبودی گندم سرخ) (فربہ نمیشدند دوشیزگان اشما ۱۲)
مفاعیلن چہار بار از ہزج مجزو واین اشعار منجملۂ غزلی ست کہ انصار در تقریب عروسے
جوہر دوم
میخواندند جوہر دوم در بیان آنکہ آیات واحادیث مسطورہ باوجود موزونیت
بروزن عروضی در حد شعر داخل نیستند باید دانست کہ محققین عروضیان در حد شعر
تعمد وزن را اعتبار کردہ اند تا کلام موزون غیر شاعر کہ بدون قصد وقدرت ازو
صادر شدہ باشد خارج گردد چہ بسا اوقات از کسانیکہ اصلا قدرت بر نظم کردن
بیتی ندارند بلا فکر وروِیہ موزونی سر میزند ونیز تا بر آیات واحادیث موزونہ کہ بمنطوق
لازم الوثوق وما علمناہ الشعر وما ینبغی لہ از افراد شعر نیستند صادق نیاید وحسان الہند آزاد
در خزانۂ عامرۂ خود برین کلام اعتراضی قوی ساختہ است کہ عدم قصد الٰہی در آیات موزونہ
محل تامل ست زیرا کہ عدم علم الٰہی از موزونیت کلام بحکم لا یعزب عنہ مثقال ذرۃ گنجایش ندارد
وجوابش آنکہ مراد از تعمد وزن شعری آنست کہ وزن مذکور اولا وبالذات مقصود
ہمت متکلم از ان کلام باشد ومعانی مدلولۂ الفاظ ثانیا وبالعرض ومقصود بالذات در
آیات قرآنی ہادیہ معنی مراد است از انذار وتبشیر ومواعظ واحکام وامثال وحکایات نہایت کار اینست

که ایزد علام الغیوب بحکم و هو بکل شیء علیم موزونیت کلام خود را نیز میداند لیکن سوق
کلامش برای این وزن نبوده است بل برای معنی مقصود باقی ماند درینجا اشکالی دیگر و آن اینست
که اگر شاعری بالفرض در قصائد و غزلهای خود تعمد نکند لازم آید که قصائد و غزلهای او
داخل شعر نباشند حال آنکه این معنی را ذهن سلیم تسلیم نمیکند جوابش آنست که عدم تعمد در یکدو
مصراع البته مسلم است اما در اشعار بسیار متحد الوزن و القافیه مسلم نیست و از ینجاست قول
علیه السلام من قال ثلثة ابیات فهو شاعر و ابن فارس در فقه اللغة می آرد الشعر کلام موزون
مقفی دال علی معنی و یکون اکثر من بیت (ای واحد ۱۲) و انما قلنا هذا لان جائزا اتفاق شطر واحد
بوزن یشبه وزن الشعر عن غیر قصد و دلیل عدم قصد آنسرور کائنات قوله تعالی
ما علمناه الشعر و ما ینبغی له و قوله الشعراء یتبعهم الغاوون الم تر انهم فی کل واد یهیمون
و انهم یقولون ما لا یفعلون و نیز حسن شعر بدون مبالغات و تخیلات مخترعه موجبه
انقباض و انبساط نفوس حاصل نمیگردد و این معانی شایان ساحت مقدس رسالت نباشد
و ازینجاست که سرخیل شاعران نامی مولانا نظامی فرزند خود را بطریق موعظت میفرماید
ـه در شعر مپیچ و در فن او + چون اکذب اوست احسن او + و لهذا نقل کرده اند که آنحضرت
اگر احیاناً شعر کسی حکایت میفرمودند الفاظش را بتقدیم و تاخیر داده از وزن شعری
می انداختند چنانکه مرویست که روزی آنسرور عالم فرمودـه کفی بالله و الشیب للمرء ناهیا
بعضی از اصحاب عرض کردند شاعر چنین گفته است ـه کفی الشیب و الاسلام للمرء ناهیا (کافیست خدا و پیری برای آدم نهی کننده ۱۲)
و همچنین بر زبانی مصراع عبدالله بن رواحه که اینست ـه و یاتیک بالاخبار من لم تزود +

بایںطور نقل فرمودند ﴿ ویاتیک من لم تزود بالاخبار ﴾ بعضی از حاضرین عرض کردند لیس ہکذا یارسول اللہ ارشاد فرمودند ﴿ ما انا بشاعر ﴾ و این کلام صریح ست در عدم تعمد زیرا کہ چون در نقل کلام غیر از وزن مضایقہ فرمودند خود چگونہ تعمد آن میفرمودند و جماعتی از شعرا مثل اخفش و امثال او برانند کہ رجز در بحور شعر داخل نیست و شک نیست کہ انچہ از انحضرتؐ موزون صادر گردیدہ ہمہ اش از رجز ست فلا اشکال ایضا جوہر سوم در بیان بحور مستحدثہ چہارگانہ ورای شانزدہ گانہ مشہورہ باید دانست کہ از بحور مستحدثہ یکی قریب ست کہ آنرا یوسف عروضی نیشاپوری کہ اولا بتالیف عروض عجم پرداختہ است بعد دو صد سال از خلیل ایجاد ساختہ و لہذا باین نام مسمی کردہ اند یعنی در زمان قریب پیدا شدہ است یا بسبب قرب بمضارع یا ہزج در ارکان اصلش مفاعیلن مفاعیلن فاعلاتن و در استعمال مکفوف موقوف یا اخرب مثال مکفوف اخرب عروض و ضرب سالم ﴿ باران کہ زمین پاک شستہ او ﴿ چون گرد دل من غم ہمی نشوید ﴾ بروزن مفعول مفاعیل فاعلاتن ﴿ مثال اخرب عروض سالم ضرب مسبغ ﴿ شمشیر برندہ کف دہندہ ﴿ خود دہر چہ چیز ین بود محال ست ﴾ بروزن مفعول مفعول فاعلاتن مفعول مفعول فاعلیان ﴿ مثال اخرب مکفوف عروض و ضرب مکفوف ﴿ با مردم ناسازگار طبع ﴿ بیچارہ شود مرد سازگار ﴾ بروزن مفعول مفاعیل فاعلات و آخف ابیاتش مکفوف باشد ﴿ فغان ز ان سر زلفین تابدار ﴿ فروہشتہ زیاقوت آبدار ﴾ بروزن مفاعیل مفاعیل فاعلات و این بحر نزد متاخرین متروک ست کذا فی المعیار دوم جدید کہ بزرجمہر وزیر نوشیروان براوردہ و لہذا بزرجمہری و غریب نیز گویندش اصلش فاعلاتن

فاعلاتن مستفعلن و سبکترین اوزانش مخبون ست مثالش ؎ چو قدت گرچه صنوبر شد سری
نبود چون قد سروت صنوبری ٭ بروزن فعلاتن فعلاتن مفاعلن سوم مشاکل که
بعد قریب بمشاکلت و مشابهت او در ارکان حادث گردیده اصلش فاعلاتن مفاعیلن
مفاعیلن و اخف ابیاتش مکفوف مقصور باشد مثالش ؎ یار غم شده ام در شب بیجوز
زان سبب که نشد در محب ور ٭ بروزن فاعلات مفاعیل فعولان و این هرسه بحر را
در عجم مقبول داشته اند چهارم عریض بروزن مفاعیلن فعولن چهار بار و آنرا مقلوب
الطویل نیز گویند و صاحب معیار اگرچه انکار از آمدن اشعار در تازی بروزنش کرده لیکن
سکاکی و دیگران از امرؤ القیس نقل کرده اند و آن این ست ؎ اَلَا یَا عَینُ فَابکِی عَلٰی
فَقدِ مُلکِی ٭ وَاتلَافِی لِمَالِی بِلَا جِدٍّ وَجُهدِ ٭ تَخَطِّیتُ بِلَادًا وَضَیَّعتُ تِلَادًا ٭ وَقَد کُنتُ
قَدِیمًا اَخَا عِزٍّ وَمَجدِ ٭ و در فارسی خود محقق علام از بهرامی نقل کرده ؎ نگاری فرنانی
ربود از من دل من ٭ من بیدل چگونه از و بوسه ستانم ٭ پنجم بروزن مفاعلاتن با رکن تمام
سالم چهار بار و این را نامی ننهاده اند مثالش ؎ اگر بدانی که بیتو چونم ٭ مرا درین غم
روا نداری ٭ اما این وزن بتحقیق از رجز مربع مخبون مرفل یا از کامل موقوص مرفل ست و
ابو عبدالله قرشی نه بحر دیگر از دائرهٔ منعکسه استخراج کرده و اهل فن مثل بهرامی سرخسی بسبب اندراج
آنها در بحور مشهوره مقبول نداشته اند کذا فی حدائق العجم نقلا عن غایة العروضیین و هر یک ازین
بحور نه گانه بر دو وتد مجموع و چهار وتد مفروق مشتمل ست بعکس بحور دائرهٔ مشتبهه
که هر بحرش مشتمل بر چهار وتد مجموع و دو وتد مفروق باشد و لهذا این دائره را منعکسه نامیده

اول صریم اصلش در دائرهٔ مفاعیلن فاع لاتن دو بارست و اخفا بیاتش دو وزنت
یکی مکفوف مثالش ع محو رهیچ در دیار نابکار * کند یار نابکار دل فگار * بروزن
مفاعیل فاع لات فاعلان دو بار و این بحقیقت از بحر هزج مکفوف اشتر مقبوض مسبغ
بیرون می آید بروزن مفاعیل فاعلن مفاعلان آری این وزن بسبب اختلاف ارکان
و تفاوت وزن مهجورست وزن دوم اخرب مثالش ع امروز کرد یارم قصد لشکر *
تا گشت جانم از درد ش برادر * بروزن مفعول فاع لاتن فاع لاتن دو بار و این بیت
برآتش ۱۲
بحقیقت از مضارع اخرب اشتر مجحوف بیرون می آید بروزن مفعول فاعلاتن فاعلن
فع دوم کبیر اصلش در دائرهٔ مفعولات مفعولات مستفعلن و سکترین اوزانش مطوی ست
مثالش ع آن نگار خوب چهره سیم ذقن * روی خویش در نهان نمود بمن * بروزن فاعلات فاعلات
مفتعلن و این وزن بحقیقت از وافر اجم معقول بیرون می آید بروزن فاعلن مفاعلن
مفاعلتن و مجنون مذال نیز آید مثالش ع دلم بر دیکی ترک با ابروان * زخم کرد زتیر
چو زعفران * بروزن مفاعیل مفاعیل مفاعلان و این بیت بحقیقت از هزج مکفوف مقبوض مسبغ
بعینه سوم بدیل اصلش در دائرهٔ مس تفع لن مس تفع لن فاعلاتن و خفیف ترین ابیاتش مجبوب
مثالش ع نگار من سوار من بسفر شد * همی رود چو سرکشان بجهان در * بروزن مفاعلن
مفاعلن فعلاتن و این بیت بحقیقت از کامل موقوص مقطوع بیرون می آید بغیر تبدیل و تغییر
چهارم قلیب اصلش در دائرهٔ فاع لاتن فاع لاتن مفاعیلن و اخف اوزانش مکفوف
مقصورست مثالش ع ای صنم رهی مکش که سزا نیست * این جفا مکن بتا که روا نیست *

۵۱ آنکه از سرکشته فعلاتن محبوب فاصله از حذف مفتعلن بروزن فع نه مستفعلن ۱۲

۵۲ ای غلام و چاکر و ساقی و بنده ۱۲ ... در ادو جفا عاشق ۱۲

بروزن فاع لات فاع لات فعولان و این بحقیقت از مدید مکفوف مخبون مسبغ بیرون می آید بروزن
فاعلات فاعلن فعلیان و محذوف نیز آید مثالش ؎ ستمند مرا زار و ارم نگارا ٭ خسته و از بی جان
مارا بهجران ٭ بروزن فاع لاتن فاع لاتن فعولن و این وزن بحقیقت از مدید مسبغ بیرون می آید بروزن
فاعلاتن فاعلن فاعلیان پنجم جمیبا اصلش مفعولات مستفعلن مفعولات و مستکثرین ابیاتش مخبون نشست
مثالش ؎ وش یا گشت مرا خواستگار ٭ تا بوصل جان مرا شاد کرد ٭ بروزن فاعلات مفتعلن
فاعلان و این وزن بحقیقت از مقتضب مسدس ست بی تغیر و مکسوف مخبون نیز آید مثالش ؎
همی لبروان نگار دلبر که تا داغ نهد بجان دلبر ٭ بروزن مفاعیل مفاعلن فعولن و این بیت بحقیقت
از هزج مکفوف مقبوض محذوف بی تغیر بیرون می آید و از متقارب مقبوض اثلم نیز بروزن فعول فعلن
فعلن فعول فعلن ششم صغیر اصلش در دائره مس تفع لن فاعلاتن مس تفع لن و زن سالمش مثل ؎
بر خیز جانان بده آن جام می ٭ کز نور آن ماه را باشد روشنی ٭ و این وزن بحقیقت از مجتث بر اصل
دائره بیرون می آید و مثال مخبونش ؎ بهار بود بچشم و خزان و دی ٭ که شاد بود بروی نگارین ٭
بروزن مفاعلن فعلاتن مفاعلن و این بیت بحقیقت از مجتث مسدس ست هفتم اصیم اصلش در
دائره فاع لاتن مفاعیلن فاع لاتن و آخشن و زانش مخبون مقبوض ست مثالش ؎
عجمی ترک من برفت بغربت ٭ زغم عشق او چه زار و نزارم ٭ بروزن فعلاتن مفاعلن فعلاتن
و این بیت بحقیقت از خفیف مسدس مخبون ست بی تغیر و مخبون محذوف مخبون مقصور نیز آید مثالش
؎ تبر حجی بین بجی آهنین ٭ عاشق مسکین چون بشکند این ٭ بروزن فعلاتن مفعولن فاعلان فاعلاتن
بحذف الف در تلفظ ۱۲
مفعولن فعلن و این بیت بحقیقت از رمل مخبون مقصور مشعث ست هشتم سلیم اصلش در دائره

مستفعلن مفعولات مفعولات و آخر اسباتش مطوی موقوف است مثالش ع ای بتک ماه روی
حور زاد + باده بمن ده چو رنگ بامداد + بروزن مفتعلن فاعلات فاعلان و این بیت بحقیقت از
منسرح مکسوف مطوی مذال است بروزن مفتعلن فاعلن مفاعلان و مطوی مکسوف نیز آید
مثالش ع ای صنم حور زاد نیکو رو + جنگ مجو بار ہیئت کم تر گو + بروزن مفتعلن فاعلات مفعولن
و این بیت بحقیقت از منسرح مطوی مقطوع است بی تغیر و مخبون موقوف نیز آید مثالش ع
مکن بتا بمن بیهوده آزار + که مردی ام کم آزار دل آزار + بروزن مفاعلن مفاعیل فعولان و
این بیت بحقیقت از ہزج مقبوض مکفوف مقصور است بی تغیر بهم جمیع اصلش در دائرہ فاعلان
سس تفع لن مس تفع لن و اخر اوزانش مخبون بود مثالش ع بچه ماند رخان آن نگار من
که ہمی ماند آن رخش چو مشتری + بروزن فعلاتن مفاعلن مفاعلن و این بیت بحقیقت از کامل
مقصور موقوص است یا از مشاکل مخبون مقبوض بی تغیر و مجزو نیز آمده مثالش ع
گر بگردد یار زمن + تیره گردد بر من زمن + بروزن فاعلاتن مفتعلن فاعلات
مستفعلن و این بیت بحقیقت از خفیف مجزو بی تغیر می تو از رشد صورت دائره این

الدائرة المنعكسة

بحر مفعولات مفعولات مستفعلن

لن مس تفع لن مس تفع لن فاعلاتن

جوهر چهارم

جوهر چهارم در بیان تعدد اوزان شعر واحد که باستخراج راقم الحروف بعض اشعار را بر پنجاه و پنج وزن توان خواند و این صنعت را متلون گویند باید دانست که اهل فن این تعدد را تا چهار بحر ضبط کرده اند امثلهٔ ذو بحرین این ست ؎ ای بت شمشاد قد و سیمبر روی مه سنگین دل و نامهربان + ای خجل از قد تو سرو چمن منفعل از خط تو مشک ختن + و همه اشعار مثنوی کاتبی مسمی بمجمع البحرین که در قصهٔ ناظر و منظور گفته از همین قبیل ست بل مشتمل بر دو قافیه نیز از انجمله ست ؎ غارت جان گرمی رفتار او + آفت دل نرمی گفتار او + و جملهٔ ابیات مثنوی اهلی شیرازی نیز ازین نوع ست و از انهاست ؎ ای همه عالم بر تو بی شکوه + رفعت خاک در تو بیش کوه + هر یکی ازین اشعار بر بحر رمل مقصور یا محذوف بروزن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن یا فاعلان باشباع حرکات اضافت و تشدید دال قد و بر بحر سریع مطوی مکسوف یا موقوف بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلن یا فاعلان بدون اشباع حرکات و تشدید قد توان خواند امثال اشعار بر سه بحر این ست سلمان ساوجی گوید ؎ لب تو حامی لولو خط تو مرکز لاله + شب تو حامل کوکب مه تو با خط هاله + از بحر هزج مثمن سالم بروزن مفاعیلن هشت بار و از بحر رمل مثمن مخبون بروزن فعلاتن هشت بار و از بحر مجتث مخبون مفاعیلن فعلاتن چهار بار و همچنین این شعر ؎ رخ تو لالهٔ حمرا خط تو سنبل و ریحان + تن تو غیرت گلها قد تو رونق بستان + لیکن ضرب یعنی رکن اخیر در وزن این شعر از هزج مفاعیلان مسبغ و از رمل و مجتث فعلیان است و همچنین این شعر ؎ چه کرده ام بجای تو که نیستم سزای تو + نه از هوای نیکوان بری شدم برای تو +

رفت

از بحر ہزج مثمن مقبوض و رجز مثمن مخبون و کامل مثمن موقوص ہر یک بروزن مفاعلن ہشت بار و محقق طوسی در معیار الاشعار این بیت عربی را نـ اِسْمَعْ مِنِّیْ یَا ابْنَ الدُّنْیَا + اِعْمَلْ خَیْرًا تُرْزَقْ حُسْنًا + از چہار بحر یعنی رکض مخبون مسکن و رجز مطوی مسکن و رمل مخبون مسکن و ہزج مکفوف مخنق تجویز کردہ و زیادت بر چہار بحر بتصریح اسمای بحور در کتابی دیدہ نشد لیکن صاحب مجمع الفوائد میگوید امیر خسرو شعری بر ہفت یا ہشت وزن گفتہ است زائد ازین دیدہ نشد مگر شعر مذکور نقل نکردہ و راقم الحروف ہنوز بران شعر در اعجاز خسروی وغیرہ اطلاعی نیافتہ و ہمچنین رشید وطواط در حدائق السحر میگوید احمد منشوری در مختصر خود بیتی آوردہ است کہ بر سی و اند وزن توان خواند و آن بیت را نقل نکردہ (بروزن و سی چند ۱۲) ولہذا صاحب مجمع الصنائع بعد نقل کلامش گفتہ است چون رشید وطواط آن بیت ذکر نکردہ حمل بر اغراق توان کرد و راقم الحروف گوید چون علامۂ رشید وطواط در فن ادب وبلاغت آنقدر مرتبۂ علیا میدارد کہ علامۂ تفتازانی در مطول و شرح مفتاح استنادی باو کردہ است کلامش بمبالغہ صحیح خواہد بود معہذا کثرت اوزان بقدر مذکور مستبعد نیست بل زائد ازان متصور چنانکہ خواہی دانست و راقم الحروف در بعض اشعار فیضی یازدہ وزن و در بعض اشعار و صنفی ہژدہ وزن از یک بحر استخراج کردہ است شعر فیضی این بیت

نـ ای خم ابرویت تو تیغ جفا + حلقۂ گیسوی تو دام بلا + وزن اول مفتعلن مستفعلن فاعلن وزن دوم مفتعلن مفتعلن فاعلن ہر دو از بحر سریع مطوی مکسوف وزن سوم فاعلات فاعلات فاعلن از بحر رمل محذوف وزن چہارم فاعلات فعلات فاعلن از بحر رمل مخبون محذوف

وزن پنجم فاعلاتن مستفعلن فاعلن از بحر خفیف محذوف وزن ششم مفتعلن فاعلن مستفعلن از بحر منسرح مطوی مکسوف وزن ہفتم مفتعلن فاعلن مفتعلن از بحر مذکور وزن ہشتم مفتعلن فاعلن مستفعلن وزن نہم مفتعلن فاعلن مفتعلن ہر دو از بحر بسیط مجزو مطوی وزن دہم مفتعلن فعلن مستفعلن وزن یازدہم مفتعلن فعلن مفتعلن ہر دو از بحر بسیط مجزو مطوی مخبون و شعر وصفی که ہژدہ وزن از پنج بحر دران استخراج کرده شده این بیت ۵ نرگس جادوی تو آہوی چین ✝ نافۂ آہوی تو خال جبین ✝ وزن اول مفتعلن مستفعلن فاعلان وزن دوم مفتعلن مفتعلن فاعلان ہر دو از بحر سریع مطوی موقوف وزن سوم مفتعلن مستفعلن فاعلن وزن چہارم مفتعلن مفتعلن فاعلن ہر دو مطوی مکسوف از بحر مذکور وزن پنجم فاعلاتن مستفعلن فاعلن از بحر خفیف محذوف وزن ششم فاعلاتن مستفعلن فاعلان از بحر مذکور مقصور وزن ہفتم فاعلاتن فاعلاتن فاعلان از بحر رمل مقصور وزن ہشتم فاعلاتن فعلاتن فاعلان از بحر مذکور مخبون مقصور وزن نہم فاعلاتن فاعلاتن فاعلن از بحر مذکور محذوف وزن دہم فاعلاتن فعلاتن فاعلن از بحر مذکور مخبون محذوف وزن یازدہم مفتعلن فاعلن مستفعلن وزن دوازدہم مفتعلن فاعلن مفتعلن ہر دو مطوی مکسوف از بحر منسرح وزن سیزدہم مفتعلن فاعلن مستفعلان وزن چہاردہم مفتعلن فاعلن مفتعلان ہر دو مطوی مکسوف مذال از بحر مذکور وزن پانزدہم مفتعلن فاعلن مستفعلن وزن شانزدہم مفتعلن فاعلن مفتعلن ہر دو مطوی از بحر بسیط مجزو وزن ہفدہم

مفتعلن فاعلن مستفعلان وزن هجدهم مفتعلن فاعلن مفتعلان هر دو مطوی مذال از بحر مذکور
وصاحب مخزن الفوائد بیتی انشا کرده است که ادعای استخراج بست و پنج وزن در
ازان کرده لیکن بتصریح اوزان نپرداخته و آن بیت این ست ؎ خطا کف تو ثم
بر کف تو قص زر + کرده فر تو ظل حق حق ظل تو کرده فر + اما راقم الحروف پنجاه و پنج وزن
ازان استخراج کرده هدیهٔ خدمت ناظرین مینماید باید دانست که در قافیه تشدید و تخفیف
کلمهٔ ثانی جائز ست بنابران بسبب اختلاف تشدید و تخفیف در لفظ خط و کف و ثم و
قص که درین شعر واقع ست و هم بسبب اشباع حرکات اضافت و عدم اشباع آن
اوزان مختلفه عروضی حاصل میشود و مؤلف اوراق بتصریح وزن مصراع اول می پردازد
مصراع ثانی را بران قیاس باید کرد پس میگوییم شعر مذکور از بحر وافر مثمن که
بعض عروضیان جائز داشته اند بر شش وزن موزون میتواند شد اول مقطوف بر
وزن مفاعلتن فعولن چهار بار تقطیعه خطا کف تو مفاعلتن ثم بر فعولن کف تو ثم مفاعلتن
قص زر فعولن دوم معصوب همه ارکان بر وزن مفاعیلن هشت بار تقطیعه خطا
کف تو مفاعیلن ثم بر مفاعیلن کف تو ثم مفاعیلن قص زر مفاعیلن و این وزن
اگرچه بعینه وزن بحر هزج سالم ست لیکن باعتبار اصل مغائر آنست سوم عضب همه ارکان
بر وزن مفتعلن هشت بار تقطیعه خطا کف مفتعلن تو ثم بر مفتعلن کف تو ثم مفتعلن تو قص زر
مفتعلن چهارم اعضب معقول بترتیب بر وزن مفتعلن مفاعلن تقطیعه خطا کف مفتعلن
تو ثم بر مفاعلن کف تو ثم مفتعلن تو قص زر مفاعلن پنجم معقول اعضب بترتیب بر وزن مفاعلن

مفتعلن چهار بار تقطیعه خطیکفی مفاعلن تو بهمبر مفتعلن کفی بهی مفاعلن تو قصر ز مفتعلن
ششم مقبول همه ارکان بروزن مفاعلن هشت بار تقطیعه خطیکفی مفاعلن تو بهمبر مفاعلن
کفی بهی مفاعلن تو قصر ز مفاعلن واز بحر کامل مثمن که متاخرین استعمال کرده‌اند بر شش نوع
وزن موزون میتواند شد اول مضمر مقطوع بروزن متفاعلن مفعولن چهار بار تقطیعه
خطکفیتو متفاعلن بهی بر مفعولن کفیهمتو متفاعلن قصبصیز ر مفعولن دوم احذ بروزن
متفاعلن فعلن چهار بار تقطیعه خطکفیتو متفاعلن بهی بر فعلن کفیهمتو متفاعلن قصر ز
فعلن سوم مضمر همه ارکان بروزن مستفعلن مثل رجز هشت بار تقطیعه خطیکفی
مستفعلن تو بهمبر مستفعلن کفی بهی مستفعلن تو قصر ز مستفعلن چهارم موقوص همه
ارکان بروزن مفاعلن هشت بار که تقطیعش در اوزان وافر گذشت پنجم مخزول همه
ارکان بروزن مفتعلن هشت بار و تقطیعش گذشت ششم مقطوع همه ارکان بروزن فعلاتن
تقطیعه خطکفی فعلاتن تو بهی بر فعلاتن کفیهمی فعلاتن تو قصیز ر فعلاتن هفتم مضمر موقوص
علی الترتیب بروزن مستفعلن مفاعلن چهار بار تقطیعه خطیکفی مستفعلن تو بهمبر مفاعلن کفی
بهی مستفعلن تو قصر ز مفاعلن هشتم موقوص مضمر مرتب بروزن مفاعلن مستفعلن
تقطیعه خطیکفی مفاعلن تو بهمبر مستفعلن کفی بهی مفاعلن تو قصر ز مستفعلن نهم مضمر
مخزول بروزن مستفعلن مفتعلن چهار بار تقطیعه خطیکفی مستفعلن تو بهمبر مفتعلن کفی
بهی مستفعلن تو قصر ز مفتعلن دهم مخزول مضمر مرتب بروزن مفتعلن مستفعلن چهار بار
تقطیعه خطیکفی مفتعلن تو بهمبر مستفعلن کفیهمی مفتعلن تو قصر ز مستفعلن یازدهم

مضمر مقطوع مرتب بر وزن مستفعلن فعلاتن تقطیعه خَلیلَکَ فِی مستفعلن ثُمَّ مَبَر فعلاتن
کَ کُفِی بِی مستفعلن تَقَصِی ئَرَ فعلاتن دوازدهم مقطوع مضمر بترتیب بر وزن فعلاتن
مستفعلن تقطیعه خلیکفی فعلاتن تو بَحِمبَر مستفعلن کَ یَحِی فعلاتن تو قصیر مستفعلن سیزدهم
موقوص مخزول بترتیب بر وزن مفاعلن مفتعلن چهار بار تقطیعه قد سبق چهاردهم
مخزول موقوص بترتیب بر وزن مفتعلن مفاعلن تقطیعه کما مر پانزدهم موقوص مقطوع
بترتیب بر وزن مفاعلن فعلاتن چهار بار تقطیعه خطیلکی مفاعلن ثُمَّ مَبَر فعلاتن کَ گُفِی یحی
مفاعلن تُقَصِیر رِ فعلاتن شانزدهم مقطوع موقوص بترتیب بر وزن فعلاتن مفاعلن
چهار بار تقطیعه خطلکفی فعلاتن ثُمَّ مَبَر مفاعلن کَیَحِی فعلاتن تُقَصِیر مفاعلن و از بحر هزج بحر هزج
مثمن بیست و شش وزن میتواند شد اول سالم بر وزن مفاعیلن هشت بار تقطیعش در
وافر گذشت دوم مقبوض همه ارکان بر وزن مفاعلن هشت بار و تقطیعه قد سبق
سوم سالم مقبوض بترتیب بر وزن مفاعیلن مفاعلن چهار بار تقطیعه خطیلکفی مفاعیلن
ثُمَّ مَبَر مفاعلن کَفی بِحی مفاعیلن تُقَصِیر مفاعلن چهارم مقبوض سالم بترتیب بر وزن
مفاعلن مفاعیلن تقطیعه خطیلکی مفاعلن ثُمَّ بَر مفاعیلن کَفی بِی مفاعلن
تُقَصِی زِر مفاعیلن پنجم مکفوف با سالم بر وزن مفاعیل مفاعیلن تقطیعه
خطیلکف مفاعیل ثُمَّ مَبَر مفاعیلن کَفی بِحم مفاعیل تُقَصِی زِر مفاعیلن ششم
مکفوف با مقبوض بر وزن مفاعیل مفاعلن چهار بار تقطیعه خطیلکف مفاعیل
ثُمَّ مَبَر مفاعلن کَفی بِحم مفاعیل تُقَصِیر مفاعلن و از بحر رجز مثمن بر نه وزن میتوان خواند بحر رجز

اوّل سالم بروزن مستفعلن ۸ بار دوّم مخبون ہمہ ارکان بروزن مفاعلن ۸ بار سوم سالم
با مخبون بروزن مستفعلن مفاعلن ۴ بار چہارم عکس آن بروزن مفاعلن مستفعلن پنجم مطوی
ہمہ ارکان بروزن مفتعلن ۸ بار ششم سالم و مطوی علی الترتیب وزن مستفعلن مفتعلن ۴ بار ہفتم
عکس آن بروزن مفتعلن مستفعلن ۴ بار ہشتم مخبون مطوی بترتیب بروزن مفاعلن
مفتعلن ۴ بار نہم عکس آن بروزن مفتعلن مفاعلن ۴ بار و تقطیع اینہمہ گذشت و از بحر رمل
بر ہفت وزن میتوان خواند اوّل سالم بروزن فاعلاتن ۸ بار تقطیعہ خطِ طکففی فاعلاتن
تو یمی بر فاعلاتن کففیمی فاعلاتن توفصی زر فاعلاتن دوّم مخبون ہمہ ارکان بروزن
فعلاتن ۸ بار تقطیعش گذشت سوم بتقدیم السالم علی المخبون بروزن فاعلاتن
فعلاتن ۴ بار و التقطیع ظاہر چہارم عکس آن بروزن فعلاتن فاعلاتن و التقطیع
کما مر پنجم مکفوف سالم بترتیب بروزن فاعلات فاعلاتن ۴ بار تقطیعہ خطِ طکفف
فاعلات تو یمی بر فاعلاتن کففیم فاعلات توفصی زر فاعلاتن ششم مکفوف مخبون بترتیب
بروزن فاعلات فعلاتن ۴ بار تقطیعہ خطِ طکفف فاعلات تیمی بر فعلاتن کففیم فاعلات
تفصی زر فعلاتن ہفتم شکول سالم بترتیب بروزن فعلات فاعلاتن ۴ بار تقطیعہ
خطِ طکفف فعلات تو یمی بر فاعلاتن کففیم فعلات توفصی زر فاعلاتن و از بحر خفیف مثمن
مخبون ہمہ ارکان بروزن فعلاتن مفاعلن ۴ بار تقطیعہ خطِ طکففی فعلاتن تیمی بر مفاعلن
کففیمی فعلاتن تفصی زر مفاعلن مثمن این بحر در فارسی غیر از مخبون مستعمل نیست
و از بحر منسرح مثمن مطوی بروزن فاعلات مفتعلن چہار بار تقطیعہ خطِ طکفف

بحر مجتث

بحر متقارب

بحر متدارک

فاعلات تو ضمیر مفتعلن کففیم فاعلات تو قصر ز مفتعلن و از بحر مجتث مثمن دو وزن اول سالم
بر وزن مس تفع لن فاعلاتن ۴ بار تقطیعه خطّطی کفی مس تفع لن تو یمی بر فاعلاتن
کففی یمی مس تفع لن تو قصی زر فاعلاتن دوم همه ارکان مخبون بر وزن مفاعلن
فعلاتن و تقطیعش گذشت سوم سالم مخبون بر وزن مس تفع فعلاتن ۴ بار چهارم
بالعکس و تقطیع هر دو گذشت و از بحر متقارب دو وزن اول اثرم اثلم ابتر بر وزن
فعل فعولن فعلن فع شانزده رکنی تقطیعه خطط فعل کففیتو فعولن یمی فعلن بر فع
ککفف فعل یمیتو فعولن قصصی فعلن زر فع دوم اثلم اثرم ابتر بر وزن فعلن فعل
فعولن فع تقطیعه خططی فعلن ککف فعل تیمی فعولن بر فع ککفی فعلن یمیم فعل تقصص
فعولن زر فع و از بحر متدارک سه وزن اول مقطوع همه ارکان بر وزن فعلن ۸ بار
تقطیعه خططی فعلن ککفی فعلن تو یمیم فعلن می بر فعلن ککفی فعلن یمی فعلن تو قصص فعلن صبر فعلن
دوم مقطوع مخبون احذ بر وزن فعلن فعلن فعلن فع ۴ بار تقطیعه خططی فعلن کفتو فعلن
یمی فعلن بر فع ککفی فعلن یمیتو فعلن قصصی فعلن زر فع سوم مخبون مقطوع احذ بر وزن
فعلن فعلن فعلن فع تقطیعه خطکف فعلن فلیتو فعلن یمی فعلن بر فع کففیم فعلن یتیو
فعلن قصصی فعلن زر فع اگرچه احذ درین بحر دیده نشد و فع را از فروع فاعلن شمرده اند
و مخبونین بعضی از اوزان مسطوره مستعمل نشده لیکن چون ذوق صحیح سلیم و طبع موزون مستقیم
موزون میشمارد داخل کردن آنها در موزونات استبعاد ندارد و عدم اطلاع بعضی
طبائع بر تناسب بعضی منافی آن نیست و ازینجاست که صاحب مفتاح العلوم میگوید

مثال از قرآن مجید
بسم الله الرحمن الرحیم
موزون ... [illegible]
بسم الله الرحمن الرحیم
۱۲

للطبع المستقیم ان یزید علیهما ما شاء ولا حاکم فی هذه الصناعة الا استقامة الطبع
وتفاوت الطبائع فی شأنها معلوم ؎ لقد وجدت مکان القول ذا سعة * فان
وجدت لساناً قائلاً فقل * هذا وللناس فیما یعشقون مذاهب * وکلٌ الی ما یشتهیه مراغب

جوهر پنجم

جوهر پنجم در رسم خط عروض باید دانست که قاعدهٔ رسم خط عروضیان در تقطیع اشعار
آنست که حروف ملفوظ را می‌نویسند و حروف مکتوب غیر ملفوظ را نمی‌نگارند پس گاهی
بعض حروف را برسم معروف در خط زائد کنند مثل نون تنوین مانند زیدن و حرف
مشدد مثل مدد و فرر خ راد و حرف الف ممدود مثل اامنو واامدراد و الف نویسند
و لفظ الله را بزیادت الف ثانی و لفظ لهٗ و بهٖ را بزیادت واو و یا بشکل اللاه و لهو و
بهی نویسند و داود و رئوف را بدو واو بدین صورت داوود و روؤف مگر در ثانی
واو اول بحقیقت همزه است که بصورت واو نوشته شود و امثال آن بسیار است و گاهی
حذف کنند مثل همزهٔ وصل نحو باسم و اضرب و الف جمع ابدو واو نحو ضربوا و نون خفی
و های مختفی و واو معدوله مثل دو خوان و سه خوان که بر صورت بللاه و ضرب و دو
دخا و سخا نویسند و جهان را بصورت جها و خود را بصورت خد و علی هذا القیاس
هر حرفی که بتلفظ در نمی‌آید نمی‌نگارند و لام تعریف را که بحرف دیگر مبدل شده ملفوظ باشد
بصورت آن حرف نویسند مثلاً الضارب را بشکل اضضارب نویسند و بنابراین قاعده
قیاس آن بود که نون تنوین ابو مطرٍ و عامرٍ را که در تلفظ بواو بدل شده بقانون بر لون
بصورت واو می‌نوشتند و همچنین نون تنوین صائر للزوال را بلام و نون تنوین دارس

مستقیم را بمیم بل نون ساکن را بهر حرف که مبدل شود مثل عنبر که بمیم و مثل من قال که بواو
ملفوظ میشود می بایست نوشت لیکن اهل فن بالاتفاق نون مذکور را اگرچه در تلفظ
مبدل شده بصورت نون می‌نویسند و همچنین بمقتضای قاعدهٔ مسطوره آنست که الف
حتی و متی و علی و عصی و خشی و یحیی و امثال آن را بصورت الف نویسند که در تلفظ
همچنانست لیکن در کتب قدیمهٔ معتبره کتابت الفاظ مسطوره بصورت اصلی آنها دیده شد
بشرطیکه آن کلمه منقطع شده با کلمه یا حرف دیگر نه پیوسته باشد و الا بصورت الف می‌نویسند
مثل آنکه لفظ لقول بعد حتی و متی آید و در تقطیع رکن باز تا آغاز پذیرد و بگوئی تا لقول بر
وزن فاعلات یا آنکه مثل کلمهٔ دیگر نماید مثل کالوری اصله کالوری که بالف نویسند اما همزه
موافق رسم خط معروف بواو و یا و الف بحسب حرکت در اول و اوسط و آخر نوشته میشود لیکن همزه
که در اول رکن افتد مطلقا بالف نویسند اگرچه در اصل بصورت حرف دیگر مرقوم شود مثلا همزهٔ ثانی
اولئک قوم اگر در اول رکن افتد گویند القومن بر وزن فعلاتن بالف نویسند و همچنین همزهٔ
بوی فاوسوی جفا او فا و اجفا بالف مرقوم میشود و قس علی ذلک و علی الله التوکل
فی المضائق و المهالک

تمت

خاتمة الطبع الحمد لله و المنة که کتاب لاجواب در فن عروض موسوم باسم تاریخی جواهر عروض ١٢٩١ھ
از افادات مولانا الاکرم و مقتدانا الافخم مقبول بارگاه الحضرت مولانا مفتی محمد سعدالله عمت افاداته
باهتمام عاجز محمد عبدالرحمن در مطبع نظامی واقع کانپور اواخر ماه ربیع الاول سنه ١٢٩٣ هجری طبع گردید

بسم الله الرحمن الرحیم

اما بعد حمد الهی و نعت رسالت پناهی این رساله مشتمل بر کیفیت ایجاد رباعی و ذکر ارکان ده گانه اش و ضبط اوزان آن تا هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار و این رساله را بمناسبت رباعی بر چهار فصل منقسم کرده شد **فصل اول** در بیان ایجاد رباعی گویند در حدود مائه رابعه استاد رودکی که اولا قصائد غرا او گفته و رتبه سخن فارسی را از ثری تا ثریا رسانیده روزی از اعیاد در حسن آباد غزنین بطریق گلگشت میگشت ناگاه بر سر جماعت کودکانیکه گردگان میباختند و دل تماشائیان را در گوی حیرت می انداختند گذشت اتفاقا در انمیان کودکی بود خیلی شوخ و طناز همه تن کرشمه و سراپا ناز بذله سنج و لطیفه پرداز رودکی شیفته ادا و فریفته اندازش گردیده مشاهده حرکاتش مینمود چون آن فتنه روزگار گردگانها را درون گو انداخت از اتفاقات گردگانی از انها بیرون گو افتاده جانب گو غلطان گردید کودک در نشاط آمده گفت غلطان غلطان همی رود تا سر گو رودکی را این قول موزونش نهایت مطبوع خاطر افتاد وزنش مفعولن فاعلن مفاعیلن فعل از فروع هزج قرار داده دو بیت دیگر باو منضم نموده و شعرای دیگر نیز برین وزن طبع آزمائیها کردند رفته رفته این وزن آنقدر مطبوع طبائع خاص و عام افتاد که صدها زنان و دوشیزه باستماع آن دامن حجاب چاک کرده از خانها بیرون شتافتند ازینجهت او را ترانه نامیدند یعنی منسوب بسوی تر و از انجا که چیزی تر نسبت خشک موثر تر میباشد لهذا امرا او را از ان موثر دارند و بعضی بر انند که چون موجب اختراعش کودکی تر و تازه بوده است لهذا او را ترانه نام گذاشتند **فصل دوم** در وجه تسمیه

رباعی و ارکان آن قدمای فارس ترانه را که از هزج مربع اختراع کرده اند چهار بیتی و دوبیتی میگفتند و هر دو و چهار رکنی را قافیه لازم می شمردند اما متاخرین شان چون ابیات مربع هزج نزد ایشان متروک است ترانه را از مثمن قرار رسیدهند و هر دو و چهار رکنی را مصراعی شمرند و مجموع را دوبیتی و در مصراع سوم قافیه لازم نمیدانند و آنرا خصی نامند لیکن نبودن قافیه در مصرع سوم لازم نباشد بل در بعضی از رباعیات در هر چهار مصرع قافیه بود اما بزبان عرب این وزن از فارسی منقول شده است در اصل نبود و برای تمثیل بر یک ترانهٔ تازی و یک ترانهٔ فارسی اکتفا میرود عاملی گوید ؎ لمّا نظر الجسم الضعیف الهزیل من فرقته انّ لضعفی و بکی + وارتاع و قال لی اما قلت لک + ما یمکنک الفراق ما یمکنک + یعنی هرگاه دید معشوق جسم مرا ضعیف لاغر از فراق خود نالید برای ضعف من گریست و ترسید و گفت مرا آیا نگفته بودم ترا که ممکن نخواهد شد ترا فراق ممکن نخواهد شد + رباعی فارسی ؎ افتاد مرا با دلِ مکار تو کار + افگند درین دلم دو گلنار تو نار + من مانده خجل پیش گلزار تو زار + با اینهمه در دو چشم خونخوار تو خوار + اما مثال آنکه مصرع سوم قافیه ندارد در عربی این بیت ؎ لا طاقة لی بهذا الجفا و الهجر + یا من حلّوا و خیّموا فی صدری + النوم جفا الجفون لمّا غبتم + عنّی و بقیت حائرًا فی امری + یعنی نیست طاقت مرا باین جفا و فراق ای کسانیکه فرود آمده اند و خیمه زده اند در سینهٔ من خواب ظلم کرده است بر پلکها از وقتیکه غائب شده اید از من و باقی مانده ام حیران در کار خود و در فارسی این است ؎ شیطان بچهٔ خبیث وی بر سر راه + پرسید ز من وزن رباعی ناگاه + در هیئت او دیدم و گفتم

فی الحال * لا حول و لا قوة الا باللّٰه و چون ترانه را از بحر هزج بر آورده اند همه ارکانش در اصل مفاعیلن بوده اند و ارکان مستعملاش از سالم و مزاحفه از ده بیش نبود ا مفاعیلن سالم ۲ مفاعلن مقبوض ۳ مفاعیل مکفوف ۴ مفعولن اخرم ۵ مفعول اخرب ۶ فاعلن اشتر ۷ فعول اهتم ۸ فاع ازل ۹ فعل مجبوب ۱۰ فع ابتر یعنی کدام رکن ترانه ازین ارکان خالی نیست اما نه کیف ما اتفق که هر رکنی را از صدر و ابتدا و عروض و ضرب و حشو هر جا که خواهند گزارند بل برای صدر و ابتدا مفعول و مفعولن و برای عروض و ضرب فعول و فاع و فعل و فع متعین کرده اند و ارکان باقیه چهارگانه در حشو واقع شود بل مفعول و مفعولن نیز در حشو می آید بخلاف فعول و فاع و فعل و فع که در غیر عروض و ضرب واقع نشود

فصل سوم در ضبط اوزان بست و چهارگانه رباعی بطریق محقق طوسی باید دانست که تخنیق عبارتست از حذف حرف اول وتد مجموعی که در اول رکن بود و انضمامش بآخر رکن مکفوف ما قبل بعد تسکینش بسبب اجتماع سه متحرک متوالی یعنی حرفی از رکن مکفوف سابق و دو حرف اول وتد مجموع مثلا در مفاعیل مفاعیلن اگر تخنیق کنند میم مفاعیلن را بعد تسکینش بالام مفاعیل ضم کنند تا هر دو راجع بمفاعیلن مفعولن گردد پس اگر رکن اول ترانه مفعول اخرب بود و رکن ثانی مکفوف یا مقبوض هر یک مخنق یا غیر مخنق از انضمام رکن اول با هر یک از ثانی ۴ صورت پیدا شود ا مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیل ۳ مفعولن فاعلن ۴ مفعول مفاعلن و ازین هر چهار چون هر دو اول که رکن ثانی آنها مکفوف ست رکن سوم مکفوف مخنق و غیر

۵ مقبوض حذف حرف خامس ساکن از رکن [illegible] مکفوف حذف [illegible] از ساکن سبب [illegible] اخرم [illegible] رکن [illegible] اول [illegible] اخرب اخرم مکفوف اشتر اخرم مقبوض محذوف مقصور ازل اهتم اخرم مجبوب محذوف [illegible] ابتر مجبوب [illegible] بجای [illegible] آورده پس [illegible] مفعولن [illegible] مفاعلن [illegible] فعل [illegible] فع [illegible] فاع [illegible] تخنیق [illegible] مفاعیل [illegible] مفاعیلن [illegible]

مخنق یعنی مفعول مفاعیل پیوند مجموع سه رکن را چهار حالت صورت گیرد ۱ مفعولن
مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیلن مفعول ۳ مفعولن مفعول مفاعیل ۴ مفعول مفاعیل
مفاعیل و بهر دو اخیر که رکن ثانی آنها مقبوض ست رکن سوم مکفوف غیر مخنق فقط متصل
شود تا سه رکن به دو وجه حاصل گردد ۱ مفعولن فاعلن مفاعیل ۲ مفعول مفاعلن مفاعیل
و این جمله شش وجه برای سه رکن باشد و از انضمام چهار وجه رکن چهارم یعنی فاع و فع
و فعول و فعل با هر یک از وجوه سته مسطوره بیست و چهار وجه چهار رکنی پیدا شود و هر یک
وزن ترانه است و ازین بیست و چهار در دوازده صورت مفعول اخرب اول بسبب تخنیق
رکن ثانی مفعولن بصورت اخرم شود و در دوازده بسبب عدم تخنیق ثانی بر حالت خود
باقی ماند و لهذا جمهور عروضیان دوازده وزن اخرب و دوازده وزن اخرم قرار داده اند
و نزد محقق طوسی همه اخرب است مگر فرق باعتبار تخنیق رکن ثانی و عدم تخنیق آنست
و تفصیل اوزان این بیست ۱ مفعول مفعولن مفعولن فاع ۲ مفعولن مفعولن مفعولن فع ۳
مفعولن مفعول مفاعیلن فاع ۴ مفعولن مفعول مفاعیلن فع ۵ مفعولن فاعلن مفاعیلن
فاع ۶ مفعولن فاعلن مفاعیلن فع ۷ مفعولن مفعولن مفعول فعول ۸ مفعولن مفعولن مفعول
فعل ۹ مفعولن مفعول مفاعیل فعول ۱۰ مفعولن مفعول مفاعیل فعل ۱۱ مفعولن فاعلن مفاعیل
فعول ۱۲ مفعولن فاعلن مفاعیل فعل ۱۳ مفعول مفاعیلن مفعول فعول ۱۴ مفعول مفاعیلن
مفعول فعل ۱۵ مفعول مفاعیل مفاعیل فعول ۱۶ مفعول مفاعیل مفاعیل فعل ۱۷ مفعول
مفاعلن مفاعیل فعول ۱۸ مفعول مفاعلن مفاعیل فعل ۱۹ مفعول مفاعیلن مفعولن فاع

۲۰ مفعول مفاعیلن مفعولن فع ۲۱ مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع ۲۲ مفعول مفاعیل
مفاعیلن فع ۲۳ مفعول مفاعلن مفاعیلن فاع ۲۴ مفعول مفاعلن مفاعیلن فع

باید دانست که بعض اهل فن اوزان مذکور را در یک دائره ضبط می نمایند چنانکه مولانا جامی وغیره بآن اکتفا فرموده و بعضی در دو دائره و بعضی در دو شجره ضبط کرده یکی را شجرهٔ اخرم و دیگر را شجرهٔ اخرب نامند و صور شجرتین نیز مختلف کشند ابن قیس در حدائق می آرد خواجه امام حسن قطان که یکی از ائمهٔ خراسان بوده است مختصری درین علم ساخته است و اوزان و بیتی بر دو شجره نهاده صورت هر دو شجره این است

شجرهٔ اخرم | شجرهٔ اخرب

وبهر تقدیر این تفننها بیش از ضیافت طبع نیست اما ضابطه تر و سهلتر آنست که درین رساله
گفته شد و مخفی نماند که ازین اوزان هر چه اسباب و اوتاد آن متعادل بود خفیف و مطبوع تر باشد و هر چه
اسباب آن بیش از اوتاد بود ثقیل و نامطبوع تر و بهمین سبب اوزان اخرب سبکتر و مطبوع تر از اوزان
اخرم ست و ثقیل ترین اوزان اخرب مفعول مفاعیلن مفعولن فع ست از بهر آنکه مشتمل ست
بر شش سبب متوالی و ثقیل ترین اوزان اخرم بل و رباعی مطلقاً مفعولن مفعولن مفعولن فع ست که
همه اش از اسباب ترکیب یافته و سبکترین اوزان اخرب بل و رباعی مطلقاً مفعول مفاعلن
مفاعیل فعل باشد و سبکترین اوزان اخرم مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ست که مشتمل ست
بر چهار سبب و چهار وتد کما لا یخفی علی صاحب الذوق الصحیح فصل چهارم در وجه حصر
و استخراج هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار وزن رباعی باید دانست که بست و چهار وزن
رباعی که از فصل گذشته ثابت شده بر تقدیریست که هر چهار مصرع آن متحد الوزن بود و بر
تقدیر اختلاف اوزان مصاریع با یکدیگر اوزان بسیار نمودار گردد چه در صورتیکه عروض
و ضرب فع یا فعل بود و قافیه مختلط[۱] و غیر مختلط درست باشد و این دوازده وزن ست از
اوزان بست و چهارگانه و همچنین اگر قافیه فاع یا فعول بود و اینهم در دوازده وزن ست
آری قافیه فاع و فعول با فعل و فع درست نباشد پس بر تقدیر اول یعنی بودن فع
یا فعل در آخر دوازده وزن از انضمام هر یکی ازین دوازده با هر یکی از اینها یکصد و
چهل و چهار ثنائی مختلف وزناً یا ترتیباً بقاعدهٔ ضرب دوازده در دوازده حاصل شود
و صورت ضرب این ست ۱۲ [۱ ۲ / ۱ ۴ ۴] در دوازده ثنائی از آنها بانضمام هر وزن

[۱] مختلط [illegible] ... غیر مختلط آنکه [illegible] ... یا فع باشد ۱۲

با نفس خودش اگرچه هر دو مصرع متحد الوزن باشد لیکن هر ثنائی از آنها با ثنائیات دیگر
لامحاله وزناً یا ترتیباً مخالف خواهد بود و هرگاه برای اجتماع سه مصراع با هر یکی از این یکصد
و چهل و چهار ثنائی هر یکی از اوزان دوازده گانهٔ مذکوره منضم شود بقانون ضرب یکصد
چهل و چهار در دوازده یکهزار و هفتصد و بست و هشت ثلاثی بهم رسد و صورت
ضرب این است

۱	۴	۴
۱	۴	۴
۲	۸	۸
۱ ۷	۲	۸

و چون برای تکمیل رباعی با هر یکی از این اعداد هر یکی
از اوزان دوازده گانهٔ مسطوره منضم شود از ضرب دوازده در اعداد مذکوره بست هزار
و هفتصد و سی و شش رباعی حاصل آید و صورت ضرب این است

۱	۷	۲	۸
۱	۷	۲	۸
۲	۱۴	۴	۱۶
۲ ۰	۷	۳	۶

و همینقدر دیگر بر تقدیر ثانی یعنی از اختلاطات دوازده گانهٔ دیگر که در عروض و ضرب
آنها فاع یا فعول بود تا مجموع آن چهل و یکهزار و چهارصد و هفتاد و دو برسد و اینهمه در
صورتیست که هر چهار مصرع آن قافیه داشته باشد و اگر بنظر جواز اختلاط فاع و فعول با فع
و فعل در رباعیاتیکه مصرع سوم آنها موسوم بخصی متحد القافیه نباشد اعداد اختلاط سه مصرع
که آخر آنها فاع یا فعول بود یعنی یکهزار و هفتصد و بست و هشت با دوازده مصرع سوم که آخر
فع یا فعل باشد ضرب کنیم بست هزار و هفتصد و سی و شش رباعی حاصل گردد و صورت
ضرب در ماقبل گذشت و همینقدر در عکس آن یعنی آخر سه مصرع فع یا فعل و آخر مصرع سوم
فاع یا فعول باشد تا مجموعش چهل و یکهزار و چهارصد و هفتاد و دو باشد و با مجموعهٔ سابقه
که نیز همینقدر است هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار میرسد که بست و چهار از آن متحد الاربع
است و بواقی مختلف وزناً یا ترتیباً تتمه مخفی نماند که اوزان مختلط مذکوره از قبیل

احتمالات عقلیه محضه است بل از محتملات واقعیه که شعرا را بنها توان گفت و لهذا مولانا
جامی برای ضبط اوزان بست و چهارگانه شش رباعی فرموده که هر یک از ان مشتمل
بر چهار وزن مختلف کما نقلناها فی میزان الافکار آری بعضی عروضیان گفته اند
جمع اخرب با اخرم نشاید لیکن بسیاری از شعرا باک نداشته اند بل بعضی وزن
سبک اخرب را با ثقیل ترین اوزان اخرم جمع کرده و از ان ست این شعر ؎
گفتم که دهان نداری ای سکینک * گفتا دارم گفتم کو گفتا اینک * که بر وزن
مفعول مفاعلن مفاعیلن فع مفعول مفعولن مفعولن فع آورده اما آنچه سیفی در
عروض خود از بعض عروضیان نقل کرده که اوزان رباعی تا بده هزار میرسد مقصود
قائلش ازین وزنهاست که از اختلاط اوزان بست و چهارگانه بر آورده شد بل
اوزان دیگر خارج از بست و چهارگانه و اختلاطات آن و لهذا گفته از انجمله است
مفعول مفاعلن فعولن فعلن و ظاهر ست که این وزن در اوزان مسطوره داخل نیست
اما چون این قولش مخالف تصریحات اهل فن ست که اوزان بسیطهٔ رباعی را منحصر در
بست و چهار داشته اند اعتبار را نشاید و کیف لا که فعلن نزدشان در عروض و ضرب
رباعی واقع نمیشود بل فعلن و فعولن هر دو از ارکان رباعی مطلقاً نیستند و آنچه
در مثالش آورده ؎ العاشق فی هواک ماه ساهر * آنهم وهمی بیش نیست چه این
مصرع بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع می تواند که از اوزان بست و چهارگانهٔ
مشهوره است کما اعترف به السیفی ایضاً فلا حاجة الی غیرها هذا و لعل الله یحدث بعد ذلک امرا

تمت

خاتمة الطبع

المنة لله که مجموعهٔ رسائل سه گانه یعنی عروض با قافیه و جواهر العروض و رساله کیفیت ایجاد رباعی در فن عروض از افادات جدیده عالم نحریر فاضل عدیم النظیر صاحب المجد و الجاه مولانا المفتی الحاج محمد سعد الله صاحب مد ظله حسب فرمایش و الا مناقب حکیم نظیر الدین صاحب باهتمام امیدوار مغفرت ایزد منان محمد عبد الرحمن بن حاجی محمد روشن خان تغمدهما الله بالرحمة و الغفران در مطبع نظامی واقع کانپور باواخر جمادی الاولی سنه ۱۲۹۴ هجری مطبوع گردیده مقبول طبائع خاص و عام شد

وجه ختم بر خاتمه

برای سند این معنی که این مجموعه مطبوع مطبع نظامیست مهر و دستخط مهتمم ثبت نموده شد

صحت نامہ مجموعہ رسائل عروض با قافیہ

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳	۱۰	استفواء	استقراء
۱۲	۶	ارمَقها	ارمُقها
۱۳	۸	تخُلنی	تخلنی
۱۴	۴	قومٌ	قومُ
〃	۶	اُلبازل	البازل
۱۵	۷	الخَبَر	الخبُرُ
〃	۱۱	آعابتها	أعابتها
۱۷	۱۱	تختلِف	تختلَف
۱۹	۵	شاهدً	شاهدُ
۲۱	۸	المقطوعة	المقطوعة
〃	〃	رحلي	رحلی
۲۲	۶	مثلُ	مثلَ
۲۳	۳	خليلِي	خليلَی
۲۴	۸	مخلولق	مخلولق
۲۶	۴	الدارِ	الدارُ
۲۷	〃	حلتُ	حلتُ
۳۰	۹	مثلَ	مثلُ
۳۲	۱۱	النِقاص	النَقاص
۴۸	۱۲	مولانا	مولانای
۴۹	۱۰	زمینِ	زمین
〃	۱۲	جزین	جزاین
۵۳	۶	ازاز	ازاد
۵۷	۴	بنم	بیم
۵۹	۱	تمبر	تیمبر
〃	۱۱	خطیکففی	خطیکففی
۶۱	۱	وزن اولی	وزن اول
۶۵	۱۷	وی	دی

صحت نامہ حواشی رسائل

صفحہ	حاشیہ	سطر	غلط	صحیح
۷	حاشیہ	۵	الی	الیٰ
〃	۵〃	۴	خیر	خیر
〃	۶〃	۳	راد	داد
۱۵	۴〃	۲	وعلی	دعلی
۱۸	۳〃	۳	مرؤ	مرعون
〃	۴〃	〃	وجہی	ورجہی
۲۲	۷〃	۱۳	شمال	شمالی
۲۳	۳〃	۶	تخبرا	تخبرا
۲۴	۶〃	۲	بایہم	بایہم
۴	۵〃	۲	الشاء	الشاعر
〃	۶〃	۵	تمشیر	بشمشیر
۲۶	۱	۲۲	رواحد	دواحد

تمت